

INSTITUSIE VAN DIE CHRISTELIKE GODSDIENS

Nou die eerste keer in vier boeke saamgevat en volgens die mees
gepaste metode in bepaalde hoofstukke van mekaar
onderskei asook so uitgebrei dat dit bykans
as 'n nuwe werk beskou
kan word

deur die skrywer
JOHANNES CALVYN

Vertaal deur
prof. dr. H.W. Simpson
(Departement Latyn, PU vir CHO).

Met medewerking van
prof. dr. L.F. Schulze
(Departement Dogmatiek, Teologiese Skool, PU vir CHO)
en
dr. C.M.M. Brink
(Navorsers, Calvynnavorsingsentrum, PU vir CHO).

POTCHEFSTROOM

© CJBFB, POTCHEFSTROOM 1984
Alle regte voorbehou

ISBN 0 86990 746 8

Geset, ontwerp, gedruk en gebind deur
Heer Drukkers, Pretoria

CALVYN JUBILEUM BOEKEFONDS (CJBFB)
POTCHEFSTROOM

1984
Posbus 20004
Noordbrug
2522

Praeter Apostolicas post Christi tempora chartas,
Huic peperere libro saecula nulla parem
(Paulinus Thurius, Hungarus).

Met uitsondering van die Apostoliese geskrifte
het geen leeftyd na Christus
hierdie boek se gelyke
voortgebring nie.

INHOUDSOPGAWE

<i>Voorwoord</i>	(i) <i>Van die Rektor, PU vir CHO</i>	i
	(ii) <i>Van die CJBF</i>	iii
	(iii) <i>Van die Vertaler</i>	v
1.	Bronnelys	xxv
2.	'n Noukeurige lewensbeskrywing van Johannes Calvyn ...	1
3.	Calvyn se voorwoord aan die leser	82
4.	Afsonderlike hoofstukke van onderwerpe	85
5.	Calvyn se brief aan Koning Frans I	89
6.	Die Institusie van die Christelike Godsdienst	112
	Boek Een: Die kennis van God die Skepper	
	HOOFSTUK EEN	
	Kennis van God en kennis van onself is verwante sake; die wyse waarop dit met mekaar saamhang	113
	HOOFSTUK TWEE	
	Die betekenis en doel daarvan om God te ken	117
	HOOFSTUK DRIE	
	Die kennis van God is van nature in die verstand van die mens ingeplant	121
	HOOFSTUK VIER	
	Die kennis van God word deels uit onkunde, deels uit kwaadwilligheid gesmoor of bederwe	125
	HOOFSTUK VYF	
	Die kennis van God blyk uit die skepping van die wêreld en die voortgesette regering daarvan	130
	HOOFSTUK SES	
	Om tot God die Skepper te kom, het almal die Skrif as gids en leermeester nodig	149
	HOOFSTUK SEWE	
	Die getuienis waardeur die Skrif bekragtig moet word sodat die gesag daarvan seker kan wees, naamlik deur die getuienis van die Heilige Gees; voorts is dit 'n goddelose versinsel dat die geloofwaardigheid van die Skrif van die oordeel van die kerk afhang	154
	HOOFSTUK AGT	
	Sover die mens se rede dit vereis, is bewys beskikbaar wat kragtig genoeg is om die geloofwaardigheid van die Skrif te bevestig	162
	HOOFSTUK NEGE	
	Geesdrywers wat die Skrif ter syde stel en hulle toevlug tot openbaring neem, verwoes al die beginsels van godsvrug .	176

HOOFSTUK TIEN	
Die Skrif stel die ware God uitsluitlik teenoor al die gode van die heidene om elke vorm van bygeloof reg te stel	181
HOOFSTUK ELF	
Dit is nie geoorloof om aan God 'n sigbare gedaante te gee nie en oor die algemeen wyk almal wat vir hulle self afgode oprig, van die ware God af	185
HOOFSTUK TWAALF	
God word van die afgode onderskei sodat Hy alleen ten volle gedien kan word	206
HOOFSTUK DERTIEN	
In die Skrif word geleer dat daar vanaf die skepping 'n enige Wese van God is wat drie Persone in Homself insluit	211
HOOFSTUK VEERTIEN	
Ook in die skepping van die wêreld en van alle dinge maak die Skrif aan die hand van sekere tekens onderskeid tussen die ware God en versonne gode	258
HOOFSTUK VYFTIEN	
Die aard van die skepping van die mens; 'n bespreking van die vermoëns van die siel, die beeld van God, vrye wilsuiteding en die oorspronklike ongeskondenheid van die mens se natuur	285
HOOFSTUK SESTIEN	
Deur sy krag onderhou en voed God die wêreld wat Hy geskep het, en met sy voorsienigheid regeer Hy ook elke deel daarvan	302
HOOFSTUK SEWENTIEN	
Die rigting en doel waarop ons hierdie leer moet rig om vir ons tot nut te wees	317
HOOFSTUK AGTIEN	
God gebruik die werk van die goddeloses en Hy wend hulle gemoedere op so 'n wyse tot uitvoering van sy oordele dat Hy self van elke smet rein bly	338

VOORWOORD VAN DIE REKTOR, PU VIR CHO

Ons leef in 'n wêreld wat merkwaardige ooreenkomste vertoon met die tyd net voor en met die aanvang van die Reformasie. Ook ons leef in 'n tyd van geweldige druk. En alles dui daarop dat die druk nog veel groter gaan word. Daar is onder ons ook diegene wat kla: Dit gaan darem nou te dol en te vinnig en te rasend snel. Ook vandag gee God egter nie net golwe nie maar ook branderplankryers – nasate van die Hervorming wat besef dat sonder deining geen see hulle na die vaste grond sou kon bring nie, en wat daarom vir geen stroomversnelling terugdeins nie maar God eerder daarvoor dank.

In 'n tyd van stroomversnelling kán dinge baie vinniger verkeerd loop – maar hulle kan ook baie gouer regkom. Daar sit in 'n stroomversnelling iets boeiends en avontuurliks . . . en selfs iets van 'n bevryding. 'n Stroomversnelling is soos 'n verhuising. Jy word weer 'n slag gedwing om van opgegaarde rommel ontslae te raak. Niemand kan dit bekostig om in 'n stroomversnelling oortollige bagasie met hom saam te neem nie. 'n Mens word gedwing om te onderskei: Wat is werklik belangrik, en wat nie? Wat is hoofsaak; wat is bysaak? Wat is goed en gaaf en handig en gerieflik – en wat is lewensnoodsaaklik?

En so dwing 'n tyd van stroomversnelling 'n mens tot bestekopname, tot kritiese beoordeling van jou lewenshouding. Dit bring jou terug na jou ankers, jou basiese beginsels, jou fundamente.

So was dit ook in die tyd van die Hervorming.

Die Hervorming moes weer orde in die chaos skep, moes siftend-krities die korrels van die kaf skei, moes die kanale na die primêre bron weer oopmaak. Terug na die Bybel . . . en veral, na die GóD van die Bybel.

- op grond van die Bybel en ten diepste net die Bybel: Sola Sacra Scriptura
- as mense wat uit genade leef en genade alleen: Sola Gratia
- getrou aan die geloofsband wat bo alle ander bande uitgaan: Sola Fide
- en bowenal so dat die eer van God onvoorwaardelik – en vreugdevol – daardeur gedien word: Soli Deo Gloria.

Johannes Calvyn was juis begenadig om in tye van groot verwarring weer suiwer die pad terug te wys na Jesus Christus, die Bybel, en na die God van die Bybel. Die kernmoment van die Calvinisme is dan ook niks anders as die Koninkryk van God: Dat God heers oor alle terreine van die lewe; dat ons in lewe en sterwe met liggaam en siel nie aan onself

nie maar aan ons getroue Saligmaker Jesus Christus toebehoort en daarom in alle opsigte bowenal vir Hom wil lewe; dat ons in alles wat ons dink, sê of doen in die eerste plek vir God wil en moet en mag lewe – uit blye dankbaarheid.

Ons as Calviniste is dankbaar vir die erfenis wat Calvin ons nagelaat het. Maar weet ons nog wat dit beteken om Calvinis te wees?

Waar is 'n beter bron om mee te begin as die geskifte van Calvin – die grondlegger van die Calvinisme, die begaafde man wat met soveel insig en ywer en oorgawe die Bybel as fondament vir alle lewensterreine ontsluit het? Calvin wat nie net studeerkamer-teoretikus was nie maar wat in die hitte van die stryd in Genève gestaan het, sodat sy geskifte ons telkens terugbring na die basiese beginsels.

Met hierdie vertaling van die Institusie van Calvin word hierdie magistrale en monumentale werk vir die eerste keer in sy geheel vir die Afrikaner in sy moedertaal toeganklik, en so word die nalatenskap van Calvin nog inniger deel van ons Afrikaner-kultuur-erfenis. Dit is vir die PU vir CHO 'n dankbare ereplig om ook op hierdie wyse aan ons gemeenskap diensbaar te mag wees – in dankbare gehoorsaamheid aan dié God aan wie se diens ons hele lewe toegewy is.

Calvin en sy tyd word vooraf aan die leser bekendgestel deur die toevoeging van Theodore Beza se lewensbeskrywing van Calvin. Beza het vir jare lank saam met Calvin gewerk en het hom opgevolg. 'n Tydgenoot, kollega en medestryder van Calvin spreek dus hier in Afrikaans tot ons.

Die waarde van die werkstuk is aansienlik verhoog deurdat die vertalers deur middel van volledige voetnotas detail en historiese besonderhede van persone en gebeurtenisse wat in die teks vermeld word, verstrek. Vir die leser wat nie naslaanbronne tot sy beskikking het nie, is dit 'n waardevolle hulpmiddel, terwyl dit vir die navorser 'n gesaghebbende verwysingsraamwerk bied.

Vir alle nasate van die Hervorming wat saam met Calvin tot eer van God voluit wil lewe voordat hulle sterwe, bied hierdie vertaling 'n kompas om die stroomversnellings van ons tyd met vertroue aan te durf.

T. van der Walt
Rektor, PU vir CHO.
Potchefstroom
Mei 1984

VOORWOORD VAN DIE CJBF

Hierdie uitgawe van Calvyn se *Institusie* is die grootste taak wat die Calvyn-Jubileumboekefonds in die afgelope 75 jaar aangepak het. Dit behels die uitgawe van prof. H.W. Simpson se vertaling uit die oorspronklike Latyn in Afrikaans – ’n grootse en unieke werk. Dit het ook groot geskiedkundige betekenis: Calvyn se boek kan nou vir die eerste keer volledig in die jongste taal in die wêreld gelees word.

Juis oor hierdie vertaling is ons besonder dankbaar. Van vakmanne en kenners het ons die versekering: die vertaler het voortreflike werk gedoen. Sonder dat hy dit miskien besef het, het hy in die voetspoor van die kerkvader Augustinus van Noord-Afrika gegaan (hierdie keer uit die suide van Afrika) toe hy in *De doctrina christiana*, vol. 2, 15, 22 die volgende eis vir ’n vertaling gestel het:

“ . . . verborum tenax cum perspicuitate sententiae . . . ” (vasklemmende aan die woorde met duidelikheid van betekenis).

As gevolg van die getrouheid aan die oorspronklike is hier dus nie sprake van gewaagde parafrases, om nie eens van inlegkunde te praat nie. Om “vas te klem” en tog duidelik te wees is ’n kuns wat aan weinige vertalers gegee word.

Hierdie uitgawe van die *Institusie* het egter ook nog ’n ander historiese betekenis: 1984 is die 75ste bestaansjaar van die CJBF. In 1909 is hierdie Fonds in die lewe geroep om gereformeerde boeke in Suid-Afrika uit te gee. Dit was gevolglik ’n manier om twee dinge te herdenk, naamlik die 400ste geboortejaar van die Hervormer Johannes Calvyn en die 50ste bestaansjaar van die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika. Oor die betekenis van ’n stroom literatuur wat daarna 75 jaar lank gevolg het, kan niemand ’n berekening maak nie.

Die uitgawe van die *Institusie* span egter die kroon. En al sou ek nie die betekenis daarvan vir die toekoms kan bereken nie, twyfel ons geen oomblik nie: vir die Afrikaanse kerke en ons volk kan die invloed nooit uitbly nie.

Onder al die baie persone en instansies wat meegewerk het om hierdie onderneming met welslae te bekroon, noem ons enkele:

Prof. H.W. Simpson, wat homself as ’n ‘offer’ vir hierdie saak gegee het – so ontsettend hard gewerk het dat sy liggaamlike kragte tot op die grens gesloop is;

die Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys en die departement Latyn, met die dekaan vir Lettere en Wysbegeerte, prof. A.J.

Viljoen, wat buitengewone steun en middele ter beskikking gestel het; die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, wat met groot geldelike bystand die uitgawe van hierdie werk moontlik gemaak het, en prof. L.F. Schulze, met dr. Rina Brink en mev. Nardine Bothma, vir hulle weergawelose toegewydheid om met vakmanskennis die tegniese versorging van die manuskrip te finaliseer.

Vivat schola, vivat religio – Mag die skool lewe, mag die godsdiens lewe!

Dit was die spreuk van die Calvinistiese koning Willem van Oranje. Dit is ook ons toekoms wens, en mag hierdie *Institusie* 'n middel daartoe wees!

V.E. d'Assonville

Voorsitter van die CJBF
POTCHEFSTROOM
Herfs, 1984

VOORWOORD VAN DIE VERTALER

1. INLEIDING

Die *Institusie* (1559) van Calvyn is reeds in 23 tale vertaal. 'n Verkorte weergawe daarvan in Afrikaans is deur Ds. A. Duvenage verwerk. Nou kan die vraag tereg gestel word of 'n vertaling van die werk nog nodig is. Kan die *Institusie* van Calvyn in die samelewing van vandag nog 'n bydrae lewer om ons probleme op te los? Sou dit nie genoegsaam wees om die sosiale en ander probleme van ons tyd te identifiseer en oplossings daarvoor uit nuwere navorsingsresultate te verkry nie?

Die Afrikaner roem daarop dat hy 'n Calvinistiese lewens- en wêreldbeskouing handhaaf. Hoewel Calvinisme en Calvyn nie noodwendig dieselfde ding is nie, sou dit alleen reeds voldoen rede wees om die grootse werk in Afrikaans te vertaal. Baie Afrikaners beroep hulle trouens op hulle Calvinistiese erfenis sonder dat hulle waarlik daarvan kennis dra. Die oorspronklike werke is immers in Latyn en Oud-Frans geskrywe, en dit is tale wat vandag nie met gemak gehanteer word nie. 'n Tydgenoot van Calvyn en sy opvolger in die Akademie van Genève, Theodore Beza, het 'n biografiese skets van Calvyn geskrywe. Dit is in Afrikaans vertaal en in hierdie uitgawe opgeneem. Dit is daarom nie nodig dat ons hier die hoogtepunte in sy ryk en vol lewe weergee nie. Dit is egter wel nodig om enkele historiese oordele oor die skrywer, wat deur sommiges gehaat en deur ander hooggeag was, weer te gee. Verder moet die teks wat vir die vertaling gebruik is, kortliks beskrywe word. Die vertalingsproblematiek is tans met die nuwe weergawe van die Bybel in die kollig, en hieroor moet ek my ook verantwoord.

2. HISTORIESE OORDELE OOR CALVYN

Calvyn het oor bykans elke boek van die Bybel 'n kommentaar geskryf, en 'n verstommende hoeveelheid briewe en polemiese literatuur het uit sy pen voortgekom. Hy word egter tereg as "de man van het ene boek"¹ beskrywe. Hierdie 'ene boek' is natuurlik die *Institutio Christianae religionis*, waaraan Calvyn van 1534 tot 1559, bykans 'n kwarteeu lank, gewerk het. Dit is 'n werk wat uitmunt as een van die waarlik klassieke produkte van die godgeleerdheid.²

¹ Runia, K., *Calvijs betekenis in onze tijd*, 1970, p. 11

² Ds. J.V. Coetzee, Voorwoord by ds. A. Duvenage se weergawe van die *Institusie*.

Ten spyte van die voorspellings van doemprofete soos Pierson³ en Wernle,⁴ wat hierdie epogmakende werk wel as 'n "uitdrukking van een levend geloof" beskrywe het maar van oordeel was dat dit 'thans niet meer is dan een geschiedkundig document', het dit 'n beduidende invloed op die verloop van die Westerse en Suid-Afrikaanse kultuurgeskiedenis uitgeoefen. In Europa, Brittanje, Amerika, Hongarye en ook in Suid-Afrika het die werk en die skrywer daarvan 'n onbetwisbare bydrae tot die versekering van die voortbestaan van die Protestantisme en die vestiging van 'n eiesoortige religieuse en kultuurerfenis gelewer. Ten spyte van heftige aanvalle op die skrywer daarvan word dit tans nog verdedig as "an incomparable exposition of scriptural truth and a bulwark of evangelical faith."⁵

In die 450-jarige bestaan daarvan is die skrywer belaster en beswadder. In 'n brief aan Farel skryf Calvin: "As jy maar net 'n tiende kon weet van die verskriklike beledigings waardeur ek uitmekaar geskeur word, sou jy, welopgevoed soos jy is, oor al die ellendes waardeur ek gestaal word, kon huil! Oral blaf die honde vir my. Oral word ek as 'n ketter bestempel. Elke moontlike valse klag word op my kop gelaai. Kortom: nydige kwaadwilliges uit eie geledere val my met groter venyn aan as wat al my vyande uit die geledere van die pousgesindes oop en bloot doen"⁶

In sy eie tyd het Cochlaeus Calvin 'n kwaadwillige, goddelose banneling genoem. Hy sê van Calvin dat hy goddeloser, sondiger en kwaadwilliger as al die ander 'kettere' was. "Hy was 'n Fransman wat as gevolg van die skande van sy kettery (waardeur hy walgliker en meer besoedel as al die afstootlikheid van melaatses was) 'n banneling en 'n voëlvryverklarde was. Hy het uit Christelike Frankryk na die aanhangers van Zwingli gevlug en uit die geëerde stad van die Switsers, dit is uit die hel (wat hy self Genève noem), het hy onlangs 'n uiters giftige boek die wêreld ingestuur."⁷

Uit dieselfde Roomse bodem kon Albertus Pighius van Kampen en Cornelius Schultinghius Lithocomus hulle egter nie daarvan weerhou om die meriete van die *Institusie* te erken en Calvin lof toe te swaai nie. Laasgenoemde sê: "Sy metode is werklik so uitmuntend en kunstig dat

³ A. Pierson: *Studies over Job. Kalvyn*, 1881, p. 223.

⁴ Vgl. Wendel, *Calvin*, 1963, p. 9.

⁵ F.L. Battles in Calvin: *Institutes of the Christian religion*, ed. J.T. McNeil, 1977, p. XXIX.

⁶ *Si decima tantum ex parte scias, quam atrocibus probris lacerer, pro tua humanitate ingemescas miseris ad quas obdurui; undique me canes allatrant; haereticus passim vocitor; quicquid fingi calumniarum potest in me congeritur: denique me invidi et malevoli ex grege nostro infestius oppugnant quam aperti hostes ex Papatu* (Alexander Morus, *Calvini Oratio Genevae habita pro more Academiae ac Rectoris munere*, Gamonetum, 1648, p. 85).

⁷ *In Acta Synodi Tridentinae censura*, 1548, p. A.3.

dit met die Institusie van Justinianus vergelyk kan word. Albertus Pighius swaai sy metode, die draad van sy redenasie en sy styl lof toe. Hy het met die grootste deeglikheid te werk gegaan toe hy alles soos 'n vlytige by uit al die voorste resente skrywers wat oor die metodiek en dogmatiek geskrywe het, bymekaargemaak en afgepluk het.”⁸

Fazy beskryf Jacques Gruet se botsing met die gereg in Genève as 'n stryd “entre les partisans de la liberté civile et l’absolutisme dogmatique de Calvin”. Hy praat voorts van die “despotisme de Calvin”, “le régime politico-religieux de Calvin”, wat tot 'n ‘impitoyable répression’ gelei het.⁹

Onlangs nog het Amery Calvin beskrywe as die Vader van die kapitalisme, as die oorsaak van arbeidsonrus in die Weste, as die bron waaruit die opstande van anderskleuriges in Amerika ontstaan het, en as die vader van rassisme in Suid-Afrika.¹⁰ In Frankryk is daar mense wat dit selfs waag om Calvin 'n Fascis te noem!

Aan verdedigers van Calvin se karakter het dit egter nie ontbreek nie. Beza was in sy tyd waarskynlik die mees verbete. Hy beskrywe Calvin só: “Hy het 'n afsku gehad van spitsvondigheid en hy was 'n man van min woorde maar 'n bekwame skrywer, sodat geen teoloog tot vandag toe – ek sê dit sonder nyd – suiwerder, gewigtiger of oordeelkundiger as hy geskrywe het nie, hoewel hy nogtans meer geskrywe het as enigiemand anders in ons eie heugenis of in die van ons vaders.”¹¹

Onlangs nog het McNeil die stryd oor Calvin en sy geskrifte soos volg gekarakteriseer: “Calvin has been execrated and defamed, admired and extolled. His influence has sometimes been jubilantly reported to have expired, but it has survived the authors of these reports. He remains so

⁸ Cornelius Schultingius Lithocomus, *Bibliotheca et orthodoxa contra summam totius Theologiae Calvinianae*, Apud Steph., Hemmerden, 1602: *Methodus profecto adeo insignis est et artificiosa ut cum Institutionibus Iustiniani conferri possent; methodum Albertus Pighius valde laudat et filium orationis et stylum dicendi. Diligentia summa fuit adhibeita, dum ex omnibus prioribus recentioribus scriptoribus, qui methodos et Locos Communes Theologiae scripserunt, omnia tamquam sedula apis collegit et deulibavit.*

⁹ Fazy, H: *Procès de Jacques Gruet, 1547, Extrait des Mémoires de l’Institut National genevois*, 14, p. 3 en 4.

¹⁰ Vgl. Carl Amery: *Das Ende der Vorsehung. Die gnadenlosen Folgen des Christentums*, Hamburg, 1972.

Locher, G.W.: Festvortrag; Reformation als Beharrung und Fortschritt: ein Votum Calvins gegen Ende des zwanzig. Jahrhunderts, in: *Calvinus Theologus*, Ed. W.H. Neuser, Neu Kirchener Verlag, Neukirchen, 1976.

¹¹ Vgl. die vertaling van sy lewensbeskrywing van Calvin hierin later, *Vita Calvini*, Santandreas, 1575, p. qqqqijj.: *facundiae contemptor, et verborum parcus, sed minime ineptus scriptor, et quo nullus ad hunc diem Theologus (absit verbo invidia) purius, gravius, iudiciosius aenique scripsit, quam tamen tam multa scripserit quam nemo vel nostra vel patrum memoria.*

famous that, as is wont to happen with the great, persons ignorant of his life and work pronounce judgement upon him with the utmost finality. But he will not be thus easily dismissed.”¹²

Vandag word Calvyn se bydrae tot die teologie hoog gewaardeer. Selfs Roomse navorsers soos Luchesi Smuts en A. Ganoczy bestudeer sy werke met hoë agting vir sy standpunte. Hulle het trouens uit Roomse kamp ’n belangrike bydrae tot internasionale Calvynnavorsing gelewer. Torrance ag Calvyn se bydrae tot die teologie tewens so hoog dat hy hom “the father of modern theology and modern biblical exposition”¹³ kon noem.

Afrikaanse Calvynnavorsers het gewis ook die taak om hierdie uitsprake objektief te beoordeel. Dit is wel waar dat ons Sinodes oor die algemeen ons teologiese studente die instrumente ontnem het om ’n wetenskaplike bydrae tot internasionale Calvynnavorsing te doen omdat Latyn nie meer ’n sinvolle deel van die sillabus uitmaak nie.¹⁴ Dit is egter duidelik dat ons Calvynnavorsing nie, soos met die bestudering van die Patristiek die geval is, in die hande van Roomse navorsers mag laat oorgaan nie! Natuurlik mag ons Calvyn nie kanoniseer nie, maar ons moet ten minste poog om “telkens weer de erfenis onzer geestelijke voorvaderen kritisch te schiften en de piëteit tegenover de personen niet door te drijven ten koste van de waarheid en onze reformatorische roeping tegenover het heden.”¹⁵

Hierdie vertaling van die *Institusie* is ’n poging om juis dit te doen.

3. ’N OPLEWING IN INTERNASIONALE CALVYNNAVORSING

Sedert die uitgawe van die *Opera Calvini* (OC) in die reeks *Corpus Reformatorum* (1864 tot 1900) het daar ’n oplewing in Calvynnavorsing in Europa gekom wat nuwe perspektiewe op Calvyn en sy werke geopen het. Die moeisame werk van die samestellers van die werk, Baum, Cunitz en Reuss (met medewerkers Paul Lobstein, Alfred Erichson,

¹² J.T. McNeil: *The history and character of Calvinism*, 1967, p. 93.

¹³ T.F. Torrance: ‘Calvin and the knowledge of God’. *Christian Century*, Mei 1964, p. 696.

¹⁴ Dit is goed om weer Luther se rede in verband met die Hebreeus, Grieks en Latyn onder die aandag te bring: “So lief as wat vir ons almal die evangelie is, laat ons net so vas aan die tale hou . . . En laat dit vir ons gesê wees: dat ons die evangelie nie goed sal behou sonder die tale nie. Die tale is die skede waarin die mes van die Gees steek. Hulle is die juweelkassie waarin mens die kleinood dra. Hulle is die beker waarin mens hierdie drank kry. Hulle is die provisiekamer waarin hierdie spys lê . . . Hulle is die mandjies waarin hierdie brood en visse en brokke gekry word . . . Daarom is dit seker: waar die tale nie bly nie, daar moet ten slotte ook die evangelie ondergaan.” Aan die Burgemeester en Raadshere van allerlei stede in Duitse lande, 1524 (WA 15, p. 37 en 38; die vertaling kom van Gemser, B., *Hebreeuse Spraakkuns*, Van Schaik, Pretoria, 1953).

¹⁵ Dooyeweerd: ‘Groen, en die souvereiniteit in eigen kring’. *Nieuw Nederland*, Tweede jaargang, 1947, no. 2.

Wilhelm Baldensperger en Ludwig Horst), het die versameling van sowat 300 oorspronklike boekdele van Calvyn se werke ingesluit. Reeds so vroeg as 1617 het Vignon en Chouet en in 1667 ook die weduwee van J.J. Schippers gepoog om al Calvyn se werke onder die titel *Opera omnia* die lig te laat sien. As gevolg van die onbekikbaarheid en inhoudelike probleme van al hierdie uitgawes het Barth en Niesel van 1926 tot 1959 'n keur van Calvyn se werke in 'n vyfdelige reeks opgeneem wat as die *Opera selecta* (OS) bekend staan. Die laaste drie boekdele hiervan bevat die teks van die 1559-uitgawe van die *Institutie*. Die oplewing in Calvynnavorsing kan ook daaraan toegeskryf word dat daar 'n verbasende ooreenkoms tussen Calvyn se tyd en ons eie merkbaar is. Albei die tydvakke kan trouens as stroomversnellings beskrywe word – maar tog op verskillende vlakke: die een religieus, die ander polities en sosioëkonomies geïnspireerd. Packer het hierdie ooreenkomste geïdentifiseer as politieke onrus, 'n disintegrasie van die tradisionele Christelike beskawingspatroon en 'n algemene godsdienstige verwarring soos dit in die geskil oor die gesag van die Skrif, die vrye genade, predestinasie, ens. aan die lig kom.¹⁶ Dit is sekerlik die rede waarom Calvyn se werke vandag nog ter sake is en McNeil nadruklik kan verklaar: “It is remarkable that in this age of stress and perplexity, when most people are absorbed in problems that seem far removed from his interests, Calvin’s writings have been read with renewed attention and have vitally affected trends and movements in every sector of theology and Christian social thought”.¹⁷

Natuurlik het Suid-Afrika ook hierdie oplewing ervaar. Die invloed van Calvyn en die Reformatoriese tradisie op die kultuurerfenis van die Suid-Afrikaner word trouens algemeen erken – selfs deur skrywers wat hoegenaamd nie voorstanders van hierdie tradisie is nie. Sheila Patterson sê byvoorbeeld: “It was the Old Testament and the doctrines of Calvin that moulded the Boer into the Afrikaner of today”.¹⁸ Dunbar Moodie stel dit spesifieker: “The roots of the Afrikaner doctrines of election grew out of the Calvinism of Paul Kruger”.¹⁹ Die bekende Afrikaanse skrywer W.A. de Klerk beklemtoon hierdie aspek van Afrika-nerherkoms wanneer hy praat van “the key to the Afrikaner is Calvinism” en Calvyn se leer “the most genuine tradition of the Afrikaner” noem.²⁰ Dit mag wel wees dat hierdie uitsprake 'n blote voortsetting van die *blasphemiae* teen Calvyn is en daarop gemik om die Afrikaner in 'n

¹⁶ Packer, J.I.: ‘Calvyn, a servant of the world. *Able Ministers of the New Testament*, 1965, p. 37.

¹⁷ J.T. McNeil: *The history and development of Calvinism*, 1967, p. 93.

¹⁸ Patterson, S.: *The last Trek*, p. 177.

¹⁹ Moodie, D.: *The rise of Afrikanerdom*, p.IX.

²⁰ De Klerk, W.A.: *The puritans of Africa*, 1975, p.XIV, 338 en 339.

negatiewe lig te stel, maar 'n navorsingsprojek van die Instituut vir Reformatoriese Studie aan die PU vir CHO het inderdaad aangetoon hoe diepliggend die inslag van die Calvinisme in Suid-Afrika was en nog steeds is.²¹

Die stuwung wat die oplewing in Calvynnavorsing teweeggebring het, het daartoe gelei dat die wêreldbekende Calvynnavorsers F.L. Battles tereg die vraag gestel het: "How can this form of Christianity, commonly known as Calvinism survive? It cannot survive, unless, first, it is known, secondly, believed, and thirdly, practised".²² Om hierdie doelwit te bereik het hy verskeie aanbevelings gedoen, naamlik dat 'n volledige wetenskaplik geannoteerde tweede uitgawe van Calvyn se werk op 'n gekoördineerde internasionale basis onderneem moet word; dat betroubare vertalings daarvan vir die algemene publiek beskikbaar gestel moet word; dat 'n gerekenariseerde konkordansie van al Calvyn se werke saamgestel word en dat die bronne vir Calvynnavorsing in 'n sentrum versamel, georden en aan die internasionale Calvynnavorsingspubliek beskikbaar gestel word.

In 1974 is 'n internasionale kongres vir Calvynnavorsing in Amsterdam gereël. Dit is deur sowat 40 Calvynnavorsers uit Europa en die VSA bygewoon. Die tweede internasionale kongres vir Calvynnavorsing (in 1978) is bygewoon deur verteenwoordigers uit België, Oos- en Wes-Duitsland, Denemarke, Frankryk, Brittanje, Italië, Japan, Nederland, Romenië, Switserland, Hongarye, die VSA en ook Suid-Afrika.

Die Suid-Afrikaanse verteenwoordigers by hierdie kongres, proff. A.D. Pont, B.J. van der Walt en dr. A.J. van Rooy, het by hulle terugkeer nie gras onder hulle voete laat groei nie maar dadelik aan die werk gespring om 'n Suid-Afrikaanse Calvynnavorsingskongres te reël. Die kongres was 'n daverende sukses. Dit is aangebied as deel van die halfeufeessvierings van die Universiteit van Pretoria en bygewoon deur sowat 200 verteenwoordigers van verskillende kerke, universiteite en institute. Onder die oorsese verteenwoordigers was die sekretaris van die Praesidium van die Internasionale Calvynnavorsingskongres, prof. W.H. Neuser.

Die voordragte wat by hierdie geleentheid gelewer is, is gepubliseer en by die IRS²³ verkrygbaar. Die Afrikaanse vertaling van die eerste uitgawe van die *Institusie* (die *editio princeps*), 1536, is by hierdie kongres bekendgestel, en die vertaler is versoek om die vertaling in Afrikaans van die laaste uitgawe (1559) gereed te maak met die oog op die

²¹ Vgl. *Die inslag van die Calvinisme in Suid-Afrika*, RGN-IRS-Navorsingsprojek R33-173.

²² F.L. Battles *in Renaissance, Reformation, Resurgence*, ed. P. de Klerk, Grand Rapids, 1976, p. 134.

²³ *Calvinus Reformator: His contribution to theology, church and society*, 1982, Potchefstroom; IRS-kantoor, PU vir CHO, Potchefstroom 2520.

volgende kongres in 1984. Die vertaling wat hier aangebied word, is die eerste van 'n geprojekteerde vyfdelige werk om aan hierdie opdrag uitvoering te gee.

Intussen het die projek aansienlik verbreed. Die Internasionale Calvinnavorsingskongres wat in September 1982 in Genève plaasgevind het, het die vertaler naamlik versoek om die teks van 1536-uitgawe wetenskaplik te annoteer en gereed te maak vir insluiting in 'n nuwe uitgawe van Calvin se werke en om verder 'n gerekenariseerde konkordansie van al Calvin se werke aan te pak. Dit is 'n groot hap. Die koste hieraan verbonde is ook baie hoog. Tans lyk dit asof ons van die laaste twee projekte ten gunste van Calvinnavorsers in Amerika afstand sal moet doen, omdat die geld nie beskikbaar is om dit hier in Suid-Afrika aan te pak nie. Dit is makliker om 'n kriekettoer na Suid-Afrika te reël as om geld bymekaar te maak vir projekte soos hierdie! Ons moet in gedagte hou dat die Calvinmuur, wat in 1909 by geleentheid van die herdenking van Calvin se vierhonderdste geboortedag onthul is, naas Genève self die Gereformeerde gemeentes in Hongarye as die grootste bydraer tot die delging van die koste gehad het. Suid-Afrika kon *toe* nie 'n bydrae lewer nie. Tans behoort daar geen beletsels te wees om dit wel te doen nie. So kan daar hier uit Suid-Afrikaanse bodem 'n monument vir Calvin verrys wat selfs van langer duur as die Reformasiemuur in Genève kan wees!

4. DIE TEKSGESKIEDENIS VAN DIE INSTITUSIE

Dit is algemeen bekend dat Calvin sy *Institusie* in Latyn geskrywe het en daarna in Frans vertaal het – dikwels met veranderinge in die Franse teks om sy bedoeling duideliker te maak of om die betekenis breër te omskrywe.

Reeds in 1537 het daar 'n kategismus in Frans verskyn, wat grootliks 'n vertaling van die eerste Latynse uitgawe van 1536 was. In 1541 het 'n Franse uitgawe ('n vertaling met byvoegings en weglatings) van die 1539-uitgawe van die *Institusie* verskyn. Die laaste Franse uitgawe voor Calvin se afsterwe in 1564, die een van 1561, was 'n vertaling van die Latynse 1559-uitgawe van die *Institusie*. Dufour en Tilliet het die 1537-kategismus, Pannier die Franse 1541-uitgawe en Le Franc en Benoit elk die Franse 1561-uitgawe in Frans versorg en uitgegee. In hierdie vertaling is Benoit se uitgawe deurgaans met die Latynse vergelyk. Dit is so ver as wat die Franse uitgawes vir ons doeleindes hier van belang is. Die Latynse uitgawes is in die verlede ietwat kunsmatig in drie families verdeel. Die eerste familie is naamlik in Basel, die tweede in Straatsburg en die derde in Genève gepubliseer. Die eerste uitgawe (1536) verteenwoordig die eerste familie. Die volgende familie sluit die 1539-, 1543- en 1545-uitgawes in, terwyl al die uitgawes tot met Calvin se dood die

laaste familie verteenwoordig.

Van 1536 tot met Calvyn se dood het daar 11 – sommige sê 14 – uitgawes van die *Institusie* verskyn. Die laaste of definitiewe uitgawe (die van 1559) is meer as 4 keer die omvang van die eerste. Die 1536-uitgawe beslaan sowat 90 000 woorde, terwyl die 1559-uitgawe sowat 390 000 woorde bevat. Hierdie groei is die neerslag van Calvyn se stryd met die Roomse Kerk, die Anabaptiste, die Libertyne, konflik in die gemeentes in Genève en Calvyn se eie rypingsproses sover dit kennis van die Skrif, die kerkvaders en sy insig in die waarheid van die evangelie verteenwoordig. In hierdie sin is die *Institusie* nie net “de uitdrukking van een levend geloof” nie maar ’n outobiografie.

Die elf uitgawes waarvan hierbo melding gemaak is, kan tot vyf primêre uitgawes gereduseer word. Elkeen hiervan, naamlik dié van 1536, 1539, 1543, 1550 en 1559, verskil so ingrypend ten opsigte van vorm en inhoud van die vorige dat elkeen met reg as ’n boek in eie reg beskou kan word. Dit is trouens noodsaaklik om van elkeen ’n noukeurige studie te maak om die ontwikkeling in Calvyn se denke na te speur. Vir doeleindes van hierdie bespreking verdien slegs die eerste en die laaste uitgawe ons aandag.

4.1 DIE EERSTE UITGAWE VAN DIE INSTITUSIE

Die 1536-uitgawe van die *Institusie* was die een wat soos ’n veldbrand oor die wêreld versprei het. Die oorspronklike manuskrip (die *autographon*) het waarskynlik verlore gegaan, en van die gepubliseerde uitgawe bestaan daar nog sowat 20 kopieë oor die hele wêreld. ’n Fotokopie van een van die oorspronklike uitgawes is opgeneem in die biblioteek van Straatsburg (BNUS R100438). Dit is die teks waarvan die Afrikaanse vertaling in 1980 verskyn het.

Die titel van die werk sien soos volg daaruit:

CHRISTIA
NAE RELIGIONIS INSTI-
tutio, totam fere pietatis summam et quic-
quid est in doctrina salutis cognitu ne-
cessarium, complectens: omnibus pie-
tatis studiosis lectu dignissi-
mum opus, ac re-
cens edi-
tum.
PRAEFATIO AD CHRIS-
TIANISSIMUM REGEM FRANCIAE,
*qua hic ei liber pro confessione fidei
offertur.*

IOANNE CALVINO
Noviodunensi autore.
BASILEAE,
M.D.XXXVI.

Die werk sluit 'n inhoudsopgawe van die belangrikste sake wat bespreek word, 'n brief aan Frans I, koning van Frankryk (die sogenaamde *epistola nuncupatoria* p. 3-41) en 'n hoofstuk oor die verdeling van die belangrikste onderwerpe in (p. 42-514). Die hoofstukke wat nie in paragrawe verder onderverdeel is nie, is:

Hoofstuk een: Die wet

Hoofstuk twee: Geloof

Hoofstuk drie: Gebed

Hoofstuk vier: Sakramente

Hoofstuk vyf: Valse sakramente

Hoofstuk ses: Christelike vryheid.

Die boek word afgesluit met 'n kort indeks van vier en 'n half bladsye waarin die belangrikste onderwerpe na willekeur aangedui word. Enkele *errata* word aan die einde reggestel. Hierna verskyn die volgende: *Basileae per Thomam Platterum et Balthasarem Lasium, mense Martio, anno 1536*, en dan is daar 'n embleem van Pallas, met die byskrif: *Minerva tu nihil invita faciesve dicesve*.

Die bladsynommering is volgens die middeleeuse sisteem. 'n Volle blad – *charta* – is so gevou dat dit agt blaaië (oktaaf) of sestien (kwarto) gemaak het. Hierdie uitgawe is oktaaf en alternatiewe bladsye gemerk van a tot z en dan van A tot I. Hierin is wel ook van die konvensionele metodes gebruik gemaak, maar die nommers van bladsye is dikwels verkeerd of deurmekaar aangegee.²⁴

Die teks self bestaan uit 24 reëls per bladsy met 'n gemiddeld van 8 woorde per reël.

Calvyn se doelstelling met hierdie eersteling was om die grondbeginsels van die ware godsdiens oor te dra. Hierbenewens moes dit ook as geloofsbelydenis dien om aan die koning getuienis te voorsien van die gronde waarop die Protestante vervolgd en gemartel is. Die outeur het dus van meet af 'n didakties-apologetiese doelstelling gehad. Dit is trouens eg op een lyn met die vroeg-Christelike aard van 'n institusie. Die voorwoord aan die koning is 'n model van apologetiese literatuur. Hierin toon Calvyn se meesterskap van die beginsels van die klassieke retoriek, sy kennis van die kerkvaders en sy insig in die Bybel. Hy ontmasker die euwels van die tyd op politieke, maatskaplike, sedelike

²⁴ Die volgende bladsynommers kom voor: 106 en 107 i.p.v. 98 en 99; 125 i.p.v. 115; 207 i.p.v. 270; 205 i.p.v. 285; 280 i.p.v. 296; 347 i.p.v. 369; 364 i.p.v. 380; 382 i.p.v. 384 en 400 i.p.v. 480.

en godsdienstige gebied en gee 'n duidelike skets van die geloof waarvoor Protestante bereid is om te sterf. Dit is nogtans verbasend dat 'n vier-en-twintigjarige jongman die durf aan die dag kon lê om met soveel vrymoedigheid die koning aan te spreek, so kragtig die toestand van sy volk te ontmasker en die kerk te vermaan. Daarom meen sommige kritici dat Calvyn verwaand was! Daar is egter ook kritici wat meen dat dit die opregte geloofsgetuie is van 'n diep ontroerde gemoed.

Die werk is formeel sowel as inhoudelik beïnvloed deur Luther se *Enchiridion* of *Kleine Cathechismus* van 1529 en Melanchthon se *Loci communes*. Luther se *Cathechismus* behandel byvoorbeeld:

1. Die wet
2. Die apostoliese geloofsbelydenis
3. Gebed
4. Doop
5. Nagmaal
6. Enkele gebede
7. Rondom die huistafel – leidrade vir 'n Christelike lewe.²⁵

Dit toon die sterk formele ooreenkoms met Calvyn se eersteling-*Institusie*, wat hy self by geleentheid sy Kategismus noem. Andersyds kom hierin egter Calvyn se vermoë om as tweede fase-hervormer reeds ontdekte Skrifwaarhede te orden en te sistematiseer. Melanchthon se invloed kom baie sterk na vore in die behandeling van God se werke, die Drie-eenheid, sy Christologie, kinderdoop en predestinasie.²⁶ Daar kom egter in al Calvyn se werke ook die kragtige invloed van die opvoedkundige humanisme (sy opleiding in die klassieke) na vore. Die vorm van sestiende-eeuse Humanisme moet deeglik onderskei word van filosofiese en teologiese Humanisme. Die middeleeuse Humanisme was in dié sin eerder 'n voortsetting van die klassieke opvoedingsideaal om aan 'n leerling 'n volle opvoeding te verskaf sodat hy as waardige burger sy plek in die samelewing kon volstaan. Die inhoud van die leergange was hoofsaaklik *letterkundig* en het die studie van die ou meesters soos Plato, Aristoteles, Sokrates, Cicero, Seneca, Vergilius, Juvenalis, Horatius, ensovoorts ingesluit. Dit is hierdie opvoedkundige humanisme wat so sterk neerslag vind in al Calvyn se werke.

Die waarde van die brief aan die koning word duidelik wanneer in gedagte gehou word dat dit aan elke uitgawe voor en na Calvyn se dood voorafgaan. Calvyn het wel enkele klein maar tog insiggewende veranderinge daarin aangebring. Die opvallendste hiervan is dat Calvyn die woord *Dominus* (heer) na die 1536-uitgawe nooit weer gebruik om die

²⁵ WA 30(1): 264 e.v.

²⁶ Vgl. Melanchthon se werke in die reeks *Corpus Reformatorum*, 21 (*Secunda aetas*, 1533), 253-332 (*Prima aetas*, 1521), 81-227.

koning te beskrywe nie maar dit slegs vir die *Here* reserveer! Die koning het die brief waarskynlik nooit gelees nie. Sy vyandigheid teenoor die Protestante en sy begunstiging van die Roomse Kerk in aanmerking genome sou dit sy reeds wrede vervolging van die Protestante soveel hewiger laat uitbars het!

Die boek is in Afrikaans vertaal en by die Calvin Jubileumboekefonds²⁷ verkrygbaar.

Die volgende uitgawes in 1539 (BNUS R10218), 1543 (BNUS R10401) en 1550 (BNUS E12917) vorm inderdaad 'n belangrike deel in die vorming van Calvin se denke. Hierin het hy dikwels ingrypende veranderings in die hele opset van die werk aangebring. Dit vorm trouens die basis van sy sisteem soos dit in die finale of definitiewe uitgawe beslag gekry het. Die 1539-uitgawe, een van die mooistes in die reeks, is waarskynlik sterk beïnvloed deur Capito en Bucer, veral ten opsigte van die kerkorde. Vanaf hierdie uitgawe verskyn daar ook 'n 'Brief aan die leser', wat in elkeen van die daaropvolgende uitgawes uitgebrei word met persoonlike inligting oor die gesondheid van die skrywer, sy dankbaarheid teenoor die lesers en 'n oproep om vir hom te bid. Die 1543-uitgawe dui die begin van die groot polemieke – in hierdie geval die vrye wil van die mens – aan, terwyl die 1550-uitgawe die uitkristallisering van en voortgesette polemieke in verband met die belangrikste aspekte van Calvin se dogmatiek, kerk- en staatsbeskouing ens. weergee.

Dit bring ons by die finale uitgawe.

4.2 DIE FINALE DEFINITIEWE UITGAWE VAN DIE INSTITUSIE

'n Fotokopie van die uitgawe is in die biblioteek van Straatsburg gemaak (BNUS E776). 'n Foto van die titelbladsy hiervan is in hierdie vertaling opgeneem. Dit is dus nie nodig om dit hier te bespreek nie. Dis is goed dat daarop gelet word dat Calvin sulke ingrypende veranderinge aangebring het dat hy dit as 'n 'nuwe boek' bestempel.²⁸

Die werk is 'n folio-uitgawe wat volgens die sestiede-eeuse sisteem gemerk is van a tot z en van A-M. Dit beslaan 605 bladsye, waarvan slegs die teks van 1 tot 564 genommer is. Dit bestaan uit:

'n Titelblad – ongemerk.

'n Onderwerpindeks – een bladsy, ongemerk.

Brief aan die leser – wat begin by ai tot aii.

Brief aan die koning – vanaf aiii: 11 bladsye;

Die teks – 1 tot 562.

²⁷ Posbus 20004, Noordbrug, 2522, Potchefstroom.

²⁸ *propemodum opus novum*.

'n Hoofstukinhoudsopgawe – 563 en 564.

'n Uitgebreide indeks – ongenommer, dubbelkolom, 27 bladsye.

Op bladsy 564 word die drukker Robertus Stephanus weer vermeld asook die plek van uitgawe, Genève, en die datum, 16 Augustus 1559. Dit was trouens die laaste werk van hierdie beroemde drukker. Hy het enkele dae na hierdie datum, op 7 September 1559, gesterwe.

In die brief aan die leser vermeld die skrywer die vordering wat die werk gemaak het, en hy verklaar dat hy op die goedgesindheid van sy lesers probeer antwoord het deur die werk voortdurend uit te brei. Hy vermeld die ernstige siektes wat hom teister en wat die vroeëre verskyning van die werk vertraag het.

Die onderwerpindeks is alfabeties. Die brief aan die koning is met enkele veranderinge dieselfde as die een wat in die eerste uitgawe opgeneem is. Volgens die hoofstukinhoudsopgawe is die werk in 4 boeke verdeel. Die boeke is onderverdeel in hoofstukke en die hoofstukke in seksies.

Die eerste boek handel oor die kennis in verband met God die Skepper en bevat agtien hoofstukke in 161 seksies verdeel.

Die tweede boek handel oor die kennis in verband met God die Verlosser. Dit bestaan uit 17 hoofstukke met 251 seksies.

Die derde boek handel oor die wyse waarop die mens die genade van God ontvang. Dit sluit 25 hoofstukke of 382 seksies in.

Die vierde boek handel oor die ander middels wat tot ons saligheid bydra. Dit beslaan 20 hoofstukke of 484 seksies.

Elke bladsy het 58 reëls met gemiddeld 12 woorde. Die teks bevat dus sowat 32 500 reëls of sowat 390 000 woorde.

Die fotokopie van hierdie uitgawe is as teks vir die vertaling gebruik. Dit is ook opgeneem in OC 2 en 3, wat in 1864 verskyn het, en die OS, wat Niesel in 1959 uitgegee het. Die OC is nie geannoteer nie, terwyl Niesel se annotasies dikwels foutief is. Waar die primêre teks tekskritiese probleme opgelewer het, is hierdie twee tekste met die eerste uitgawe vergelyk, terwyl die annotasies van die OS deurgaans gekontroleer en in die vertaling verwerk is.

Dit verg weinig inspanning om die ingrypende verskille tussen hierdie uitgawe en dié wat daaraan voorafgegaan het, raak te sien. Dit bly steeds verbasend dat Calvyn die geweldig omvangryke materiaal 'soos 'n vlytige by' so sistematies kon versamel en op die regte plek kon plaas. Dit is ewe verbasend dat die skrywer baie min van die voorafgaande uitgawes weggelaat het.

Watter metode het hy dan gevolg?

Hieroor gee die skrywer self weinig inligting. Dat dit van belang is, ly geen twyfel nie, omdat hy sy kommentare oor die Bybelboeke eweneens voortdurend hersien het. Die Romeinekommentaar het byvoorbeeld

twee hersienings beleef. Net uit een van die kommentare oor die Psalms kan uit Calvyn se eie kantaantekeninge afgelei word dat hy tydens die hersiening elke sin geweeg en weer geweeg het.

Calvyn se vriend en eens medewerker in Genève, Nicolaas Colladon, lig die sluier oor Calvyn se *tam accurate distinctum tamque apto ordine compositum* – werk so effens op in 'n brief aan Blasius Marcuard, 'n teoloog van Bern.²⁹ Calladon was in 1576 professor in Bybelkunde aan Lausanne se Universiteit en besig met die voorbereiding vir 'n heruitgawe van die Franse *Institusie*. Hy skryf dat Calvyn met die hersiening van die laaste Franse uitgawe “met 'n noukeuriger metode en baie byvoegings 'n nuwe boek geskep en sodoende sy eie werk geweldig vermeerder het”. Colladon was volgens die brief verantwoordelik vir die samestelling van die omvangryke Franse en Marlorat vir die Latynse indekse. Kan ons hieruit aflei dat dit ook die metode was wat Calvyn met die Latynse uitgawes gevolg het?

Calvyn het volgens Colladon se brief 'n vroeër gedrukte uitgawe van die *Institusie* byderhand gehad. Hieruit het hy belangrike dele geneem en dit onder toesig laat inplak op die plek waar dit in die nuwe uitgawe sou voorkom. Hierby het hy aantekeninge gevoeg om die onderwerp uit te brei of dit sinvol in die nuwe milieu te plaas. Sy broer, Antoine, en sy sekretaris, Charles de Jonvillers, het sy diktering oor 'n onderwerp neergeskryf, en onder Calvyn se toesig is dit dan in die geheel geïntegreer. 'n Voorbeeld van die verkeerde plasing van 'n seksie, wat eers in die Franse 1561-uitgawe reggestel is, kom voor in 1.3.3, wat in die oorspronklike uitgawe aan die einde van hoofstuk 2 voorgekom het. Met die enkele opmerking word die probleme met die hersiening egter nie opgelos nie. Dit het baie duidelik indringender ondersoek nodig, omdat eksterne faktore (in besonder die polemiese geskrifte, waarvan dele eweneens letterlik in die *Institusie* oorgeneem is) 'n sterk invloed daarop kon uitgeoefen het.

4.3 VERSAMELING EN ORDENING VAN TEKSTE

Tydens die Suid-Afrikaanse Calvynnavorsingskongres in Pretoria in 1980 het die kongres die vertaler versoek om die laaste uitgawe van die *Institusie* in Afrikaans te berei. Van meet af aan was die uitgangspunt dat die oorspronklike uitgawe die basis vir hierdie vertaling moes wees. Met behulp van die Komitee vir die koördinering van Vroeg-Christelike en Reformatoriese studies aan die PU vir CHO het die Komitee Buitelandse Betrekkinge van die Universiteit en 'n aansienlike bydrae van die CJBF die vertaler in staat gestel om verskeie biblioteke oorsee te besoek met die oog daarop om die instrumente te bekom wat vir die vertaling nodig

²⁹ Vgl. OC 1: *prolegomena* XLI.

was. Met die hulp van prof. R. Peter is 'n lys van die bronne saamgestel, en fotokopieë is van al die belangrike uitgawes van die *Institusie* (1536, 1539, 1543, 1550 en 1559) gemaak. In die Bibliothèque Publique et Universitaire, Straatsburg, het mme. Zehnacker hooggewaardeerde hulp gelewer. Omdat nie slegs regstreekse tekste van belang geag is nie maar ook die geskrifte van medereformatore soos Bullinger, Bucer, Melancthon e.a. en die van teenstanders uit Roomse kamp, soos Cochlaeus, Bellarminus en uit eie geleedere, soos Servet, is 'n seleksie uit hulle werke gefotokopieer of by wyse van mikrofilm bekom. Biblioteke wat hierin behulpsaam was, is die Bibliothèque Publique, Genève, die Bibliothèque Nationale, Parys, die afdeling Oude Teksten van die Vrije Universiteit Amsterdam en die biblioteek van die British Museum in Londen. In April 1982 is hierdie versameling uitgebrei met fotokopieë en mikrofilms van die belangrikste Bybels waarvan Calvyn waarskynlik gebruik gemaak het, o.a. die Münster- en die Sanctis Pagninus-Bybels. Selfs hierdie bronne is 'n druppel in die emmer. 'n Suid-Afrikaner kan die Roomse Ganoczy en Smits net vierkantig in die oë kyk as hy die oorspronklike bronne tot sy beskikking het en dit kan hanteer. Dit is dringend noodsaaklik dat die bronneversameling dinamies gepak en middele bekom word om Suid-Afrikaanse navorsers in 'n gelykwaardige posisie met hulle Europese eweknieë te stel.

4.4 CALVYN SE GEBRUIK VAN DIE BYBEL

Die Bybel vorm natuurlik die hoeksteen van Calvyn se onderwysing. Sy verdiepte insig in en kennis van die Bybel en sy ewe uitgebreide kennis van die kerkvaders is trouens een van die belangrikste redes vir die vergrote *Institusie*.

Nou mag dit 'n leser opval dat ons vertaling dikwels baie ingrypend afwyk van die 1933-vertaling of die nuwe weergawe van die Afrikaanse Bybel. Omdat Calvyn se redenasie dikwels om die inhoudelike, dikwels om 'n enkele woord, soos 'sakrament', draai, is dit uiteraard sinloos om die vertaling so ver te rek dat dit by die Afrikaanse sou aanpas.³⁰ Tweedens is dit natuurlik van belang om Calvyn se gebruik van eietydse Bybels te bestudeer. Hiervan was daar baie – ten spyte van die besluit van die Konsilie van Trente dat die Bybel nie vertaal mag word nie en dat die Latynse Vulgaat as die enigste amptelike Bybel beskou moet word. Ons moet ook in gedagte hou dat daar sedert Calvyn se tyd 'n ontploffing

³⁰ Dit is goed om hier te let op Nestle se opmerking reeds in 1906 met die eerste uitgawe van die Nuwe Testament in Latyn (Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart). Hy sê: Voordat ek 'n einde maak, wil ek Protestante waarsku dat die Latynse uitgawe nie alleen vir die samestelling en begrip van die Griekse teks onontbeerlik is nie maar ook om Luther se Bybel na reg te beoordeel. Hy meld dat Luther "*e Vulgata vel ut Vulgata*", d.i. uit die Vulgaat of soos die Vulgaat, vertaal het. Calvyn was van kindsbeen af bekend met die Vulgaat, en ons kan aanneem dat dit 'n Bybel was wat in sy lewe baie belangrik was.

in die Bybelse tekskritiek en beskikbaarheid van nuutontdekte tekste gekom het.

Op bladsy XX word 'n skets gegee van die Bybels en kommentare wat volgens Bertrand Roussel waarskynlik 'n invloed op Calvyn se gebruik van die Skrif gehad het. Vir die gebruik hiervan wil ek hom hartlik bedank. Dit moet egter in gedagte gehou word dat Calvyn ook op hierdie gebied 'n selfstandige denker was wat hom nie noodwendig deur bestaande vertalings aan die neus laat lei het nie. Dikwels het hy dit nodig gevind om die oorspronklike teks in eie vertaling weer te gee.

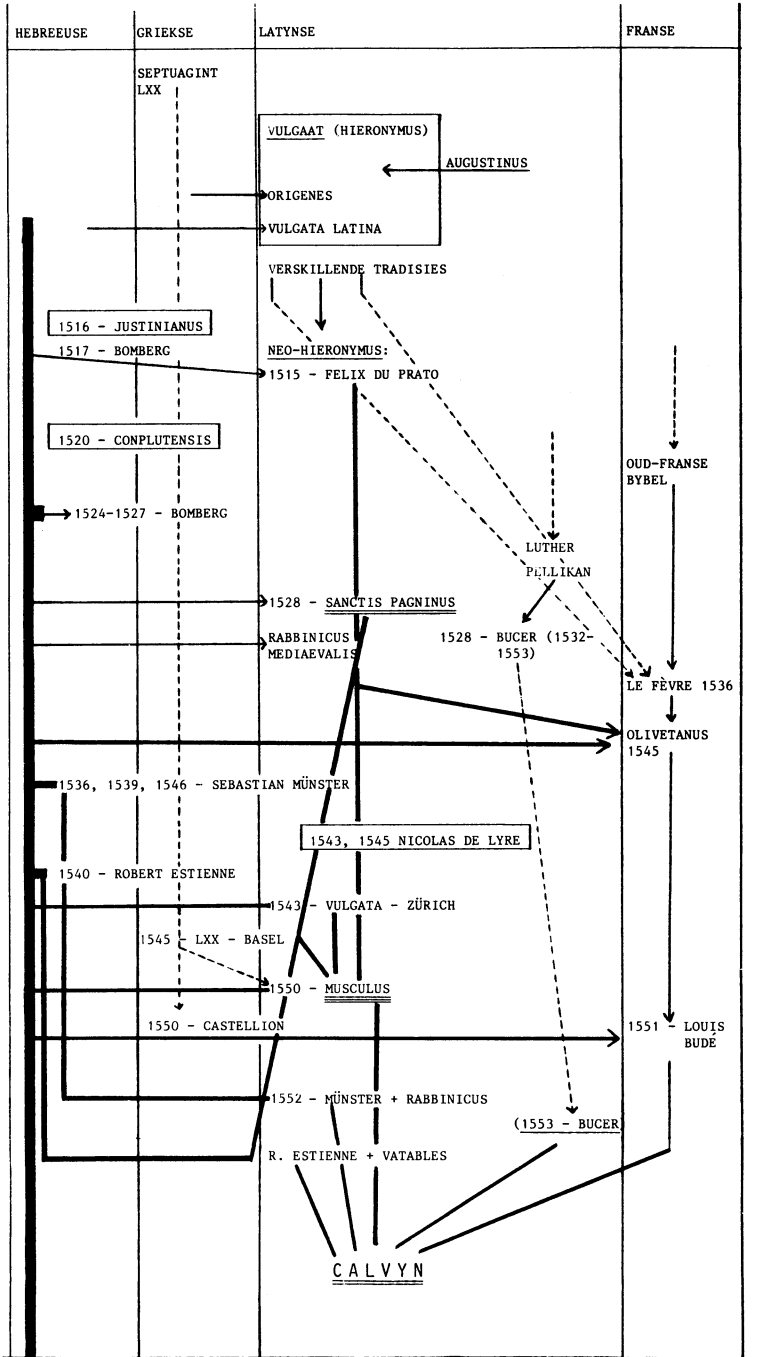
4.5 DIE VERTALINGSPROBLEMATIEK

'n Bekende in vertaalkundige kringe, Nida, skat dat sowat 100 000 mense hulle lewe aan vertaling wy.³¹ Hiervan is sowat 3 000 besig met die vertaling van die Bybel. Omdat vertalings van die Bybel dikwels deur die lesers, heeltemal verkeerd verstaan is het vertaalkundiges gevind dat dit nodig is om die klem van die formele aspekte van die vertaling na die respons van die ontvanger te verskuif, dit is na "complete intelligibility" of "comprehensibility". Hierdie benadering het daartoe gelei dat daar 'n verskuiwing van die sogenaamde dinamies ekwivalente vertalingsmetode na 'n ontvangergeoriënteerde vertalingsmetode plaasgevind het. Die vertaling van die Bybel is dan meestal in die hande van uitmuntende eksegete gelaat en nie in die hande van taalkundiges nie.

'Die man op die straat', 'die gewone mens', is as maatstaf vir die verstaanbaarheid van die vertalings gebruik. Daarom het woorde soos 'vlees, liggaam, goedertierenheid' ensovoorts *verba non grata* geword – want die man op *die straat* weet nie wat dit beteken nie. Selfs die kerkvolk het dikwels as gevolg van swak onderwysing 'n vae begrip van die inhoud hiervan. Dit is gewis 'n ernstige toestand waarin die onderwysing in die kerk geraak het, en 'n aanklag teen ons leraars!

My benadering in hierdie vertaling was dat Paulus baie goed gewet het wat die verskil tussen '*sarks*' en '*soma*' was en dat hy die taalinstrumente gehad het om dit as 'sonde' of watter ander nuanse ook al te beskrywe. Net so was Calvyn 'n uitnemende taalkundige. Sy proefskrif oor Seneca se *De clementia* en sy talle verklarings van die etimologie van kernwoorde bewys dit tog. Ons hoef geen probleme te hê daarmee dat hy deeglik met die betekenis-skakerings van die woorde soos *caro* en *corpus* bekend was nie. Hy sou dit beslis nie uitruilbaar of verward met die begrip '*peccatum*' gebruik het nie! Anders as sommige vertaalkundiges het ek Calvyn se teks dus vanuit sy hoek en nie vanuit die hoek van die ontvanger nie benader. Voorts het ek dit van belang geag om vir die kerkmense te vertaal en nie vir die man op die straat nie – wie hy ook al is!

³¹ Nida, E.A. en Taber, C.R., *The theory and practice of translation*. Brill, Leiden, 1974.

Die probleem is duidelik! Wanneer gaan 'n interpreterende (eksegetiese) vertaling wat die verstaanbaarheid by die man op straat as norm gebruik, oor in 'n eietydse vertaling, wat nie met '*Petrus*' tevrede is nie, maar dit verander in *Rock* en 'Hudson' byvoeg om dit kontemporêr en verstaanbaar te maak?

Die vertaling voor u moet dus beoordeel word in die lig daarvan dat dit die kerkmens as teikengebied het en dat dit nie interpreterend eksegeties wil wees nie. Ek is trouens nie bevoeg en gekwalifiseer om interpreterend met die teks te werk nie. Dit laat ek in die hande van bekwame eksegete!

5. FORMELE ASPEKTE VAN DIE VERTALING

Verwysings in die oorspronklike teks is dikwels onvolledig of foutief, terwyl enkele tegniese aspekte ook vir die leser probleme kan oplewer. Daarom die volgende:

5.1 Bybelse en patristiese verwysings wat marginaal in die oorspronklike voorkom, word in die voetnotas sonder hakies aangedui of met byvoeging van *marg*.

Alle byvoegings of verbeteringe van Bybeltekste staan tussen hakies.

5.2 Verwysings na kontemporêre bronne is gewoonlik volgens *quaterniones*, d.i. van A tot Z en dan a-z met nommering Ai, Aii, Aiii, Aiiii; Bi ens.

5.3 Op enkele uitsonderings na is al die bronverwysings opgevolg, gekontroleer aan die hand van Benoit, Battles en Niesel se uitgawes of aangevul of verbeter waar dit nodig was.

5.4 Verwysings kan gemaklik in die bibliografie opgespoor word. Parker (75) verwys byvoorbeeld na Parker, T.H.L., *John Calvin: a biography*, uitgegee in 1975. Dieselfde geld vir skrywers en digters. Met *Aen.* 6.124 word byvoorbeeld verwys na Vergilius se *Aeneis*, boek 6, reël 124.

5.5 Kursief gedrukte opskrifte kom nie in die oorspronklike teks voor nie maar is bygevoeg om dit vir die leser te vergemaklik omdat dit die kern van 'n onderafdeling kernagtig saamvat.

5.6 Verwysings na die *Institusie* is na hierdie 1559-uitgawe.

5.7 Marginale verwysings is soos volg:

A 57: Verwys na die oorspronklike uitgawe, bladsy 57.

OC 57: Verwys na die *Opera Calvini*, bladsy 57 en

OS 57: Verwys na die *Opera selecta*, bladsy 57.

6. Ten slotte het 'n groot aantal persone en instellings hierdie vertaling moontlik gemaak.

In die eerste plek dank aan God, die Here, wat my krag gegee het en nog gee om met die werk voort te gaan.

Die Raad van die PU vir CHO het my toegelaat om 17 jaar lank in die akker te werk. Die Rektor het altyd met simpatie, met inspirasie en positiewe hulp 'n bydrae gelewer. Daarvoor is ek diep dankbaar.

Sonder die bystand van die Calvyn-Jubileumboekefonds sou die projek nooit kon vorder nie. Ver al die dinamiese hulp van die Voorsitter, Prof. V.E. d'Assonville, was onontbeerlik. Hy was deurgaans 'n steunpilaar. Daar was trouens 'n tyd toe die CJBF alleen die finansiële las moes dra. Wanneer alles donker gelyk het, het prof. d'Assonville 'n plan beraam om die werk voort te sit. Sy geloof en dryfkrag was dikwels ons inspirasie. Ek kan hom nie na behore bedank nie. Ook mnr. Lukas Swart het met geduldige ore en 'n oop hand onskatbaar bygedra daartoe dat hierdie werk gepubliseer kon word.

Die Komitee vir die koördinerings van Vroeg-Christelike en Reformatoriese Studies onder voorsitterskap van prof. A.J. Viljoen was altyd bereid om weë en middele te vind om te verseker dat die werk kon voortgaan. My getroue toegewyde medewerkers, prof. dr. L.F. Schulze en dr. C.M.M. Brink, het my flaters en onkunde met groot geduld reggestel. Dat hierdie uitgawe ten spyte van die grootste krisis wel verskyn, kan net aan hulle voortgesette harde werk en toewyding toegeskryf word. As in gedagte gehou word dat prof. Schulze die werk saam met 'n oorvol onderrigprogram moes doen, en dat dr. Brink in 'n halfdagpos 'n volle dag se werk en meer gedoen het, kan gemaklik afgelei word, hoeveel ek aan hulle verskuldig is. Vir die foute en gebreke bly ek alleen verantwoordelik.

Ons tiksters, eers Elria van Niekerk en tans Nardine Bothma, het met groot geduld deur die manuskripte geworstel en meer gelewer as wat van hulle verwag is of waarvoor hulle vergoed is.

Die aanvanklike proewe is voorgelê aan proff. G.P.L. van der Linde, Hans du Plessis en H.F. van Rooy. Hulle waardevolle suggesties is verwerk waar dit moontlik was. Hoofstuk 13 het onder prof. Ben Engelbrecht se noukeurige vergrootglas deurgeloopt. Sy kommentaar is eweneens hierin verwerk.

Prof. H. Venter se fyn taalaanvoeling was weer eens tot ons beskikking. Met eindelose geduld het hy die manuskrip deurgewerk en waardevolle veranderinge voorgestel – o.a. dat die Roomse *mis* liewers *Mis* geskrywe moet word. Sy bydrae, nie net ten opsigte van die taal nie maar ook met betrekking tot die inhoud word hoog op prys gestel.

Die rekenaarfirma CPT het 'n gesofistikeerde rekenaar tot die beskikking van die projek gestel. Dit het die werk aansienlik versnel en met 'n uitgebreide geheue daarby eindelose reproduksie voorkom. Die twee instruktrises, mev. Pam Baartman en mev. Theresa Braack, verdien ons dank vir die opleiding wat hulle aan mev. Bothma gegee het.

Die Gereformeerde kerkverband het saam met die Teologiese Skool 'n groot bydrae gelewer om bronne oor die vroeë Christendom aan te koop. Die Ferdinand Postma-Biblioteek het hulp verleen deur hulle kundigheid en 'n blokonttrekking van die boeke tot ons beskikking te

stel. Die PU vir CHO het 'n lokaal tot die beskikking van die projek gestel, waar die bronne gehuisves kon word.

Die Deputate van die Calvyn-Jubileumboekefonds het die publikasie onderneem en die Heerdrukkers die drukwerk. Aan al hierdie instansies betuig ons van harte ons dank.

Ten slotte stuur ons hierdie vertaling die wêreld in in die hoop dat Calvyn opnuut 'n bydrae teen die valse strominge van ons tyd kan lewer. Castellio's, Servette, Gallo's, Gentilisse en Bolsecs lewe ook in ons tyd. Anabaptiste en Libertyne klee hulle miskien in nuwe gewade, maar die middels om hulle te bestry bly dieselfde as in Calvyn se tyd.

En laastens: Al ons Afrikaanse kerke roem op hulle Calvinistiese afkoms. Terwyl dit een gemeenskaplike deler is, hoop ons dat hierdie vertaling 'n bydrae mag lewer om die onnatuurlike breuk te herstel sodat ons almal saam een in Christus kan wees!

Aan my vrou, wat net so hard as ek aan die fotokopiëring van die tekste moes werk en vir die voorbladontwerp verantwoordelik was, asook aan my kinders vir soveel ure van verlore saamwees my hartlike dank.

Soli Deo gloria.

BRONNELYS

AFKORTINGS

L.W. Werke waarvan 'n volledige bibliografie nie hier weergegee word nie, is in die bronnelys opgeneem.

Balke: Calvin en de doperse radikalen.

Battles: John Calvin: Institutes of the Christian Religion.

Benoit: Jean Calvin, Institution de la religion Chrestienne.

BM: British Museum (Londen).

BN: Bibliothèque Nationale (Parys).

BNUS: Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg (Straatsburg).

BP: Bibliothèque Publique, Genève.

CCCM: Corpus christianorum continuatio mediaevalis. Brepols, Turnholti Typographi, 1971.

CCSG: Corpus christianorum series graeca. Brepols, Turnholti Typographi, 1977.

CCSL: Corpus christianorum series latina. Brepols, Turnholti Typographi, 1954.

CE: Christelijke Encyclopedie.

CMH: Cambridge Mediaeval History.

CR: Corpus Reformatorum. Ed. Carolus Gottlieb Bretschneider. Halis Saxonum, Apud Schwetschke et filium, 1834-1900.

Creeds I: The creeds of the Greek and Latin churches (Schaff).

Creeds III: The creeds of Christendom (Schaff).

CSEL: Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum. Vindobonae, apud C. Geroldi Filium bibliopolam Academiae, 1866.

CTJ: Calvin Theological Journal.

DS: Bucer, Deutsche Schriften.

Doumergue (Genève): Calvin en Genève.

Doumergue (Jeug): Calvijn's Jeugd.

Doumergue (Strydperk): Calvin in het strijdperk.

Enc. Brit: Encyclopaedia Britannica.

ERE: Encyclopaedia of Religion and Ethics.

EOO: Erasmus, Opera omnia. Emendatiora et auctiora, ad optimas editiones praecipue quas ipse Erasmus postremo curavit summa fide exacta. Lugduni Batavorum, Vander 1703-1706 (11 bde.).

EW: Ensiklopedie van die wêreld.

Fr. of Fr. vert.: Franse vertaling.

Friedberg: Corpus iuris canonici.

HAT: Handboek van die Afrikaanse taal.

Herminjard: Correspondance des Réformateurs.

Hulshof: Geschiedenis van de doopgesinden te Straatsburg.

Inst.: Institusie, 1559 (Santandreasusteks).

LCL: Loeb Classical Library.

Lib. Car.: Libri Carolini.

Mansi: Collectio conciliorum.

MPG: Migne, Patrologia graeca

MPL: Migne, Patrologia latina

Migne, J.P. Patrologiae cursus completus omnium ss. patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum. Lutetiae, Migne, 1857.

Munsteriana: Biblia Munsteriana.

NCE: New Catholic Encyclopedia.

NGB: Nederlandse Geloofsbelijdenis.

OC: Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia. Ed. Baum, Cunitz & Reuss. Brunsvigae, Schwetschke et Filium, 1864-1897 (58 bde.).

OCD: Oxford Classical Dictionary.

OS: Joannis Calvini opera selecta (ed. Petrus Barth).

Parker (75): John Calvin: a biography (1975).

QF: Dictionnaire usuel Quillet Flammarion.

RAC: Reallexikon für Antike und Christentum.

RC: Regards Contemporains.

REW: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.

RGG: Die Religion in Geschichte und Gegenwart.

RPTK: Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche.

Sarrau: Les lettres à Jean Calvin.

TLL: Thesaurus linguae latinae.

Tract. omnes: Calvini tractates theologici omnes. Genevae, apud Petrum Santandreanum, 1597.

Vg.: Vulgaat.

Vita: Beza se lewensbeskrywing van Calvyn.

WA: D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe). Weimar, Böhlau, 1867 (1912: Unveränderter Abdruck).

Wendel: Calvin, The origins and development of his religious thought.

ANDER AFKORTINGS

1. Marg.	Marginale aanduiding in die Latynse teks.
2. n.	noot, voetnoot, aantekening.
3. Balke, 27	Balke, p. 27.
4. MPL 33:670	MPL deel 33 p. (of kolom) 670.
5. Summa Theol. 2, 2.50.4	Summa Theol., pars secunda secundae, questio 50, articulus 4.
6. De Trin. error. 3:77	boek drie fol. 77 of hoofstuk 3 fol. 77 (Servet se werke het of "boeke" of hoofstukke).

BIBLIOGRAFIEë

BIBLIOGRAPHIA Calviniana Argentoratensis (Straatsburg).

CALVIN Catalogue: British Museum (London).

CATALOGUE de la Bibliothèque Nationale de Paris. Paris, Imprimerie Nationale, 1897.

CATALOGUE de la Bibliothèque de Genève, 1. Introduction. Théologie, Philosophie. Genève, Fick, 1875.

DE KLERK, Peter

Calvin bibliography. *Calvin Theological Journal* 7(2), 221 – 250, 1972, en verder jaarliks.

ERICHSON, Alfred (red.)

Bibliographia Calviniana catalogus chronologicus operum Calvini. Catalogus systematicus operum quae sunt de Calvino cum indice auctorum alphabetica. Nieuwkoop, De Graaf, 1960 (repr.). Erichson se bibliografie is ook opgeneem in OC 59:449-576.

INDEX Aureliensis Jean Calvin (Orleans).

KEMPF, D

A bibliography of Calviniana, 1959-1974. Potchefstroom. I.A.C., 1975.

PRIMÊRE BRONNE

ALCUINUS, Beatus Flaccus Albinus

Operum pars tertia – Opuscula dogmatica.

Opusculum primum: De fide sanctae et individuae Trinitatis libri tres (MPL 101:9-64).

AMBROSIUS, biskop van Milaan

De Abraham libri duo (MPL 14:419-500).

AMBROSIUS

De officiis ministrorum libri tres (MPL 16:23-184).

AMBROSIUS

Hexaemeron libri sex (MPL 14:123-274).

ANNALES Calviniani (OC 21:189-818).

ARISTOTELES

Aristotle: The Nicomachean ethics, with an English translation by H. Rackham. London, Heinemann, 1956 (LCL).

ARISTOTELES

Aristotelis opera ex recensione Immanuelis Bekkeri edidit Academia Regia Borussica. Ed. altera, quam curavit Olof Gigon. Berolini, Gruyter, 1960-1961 (5 bde.).

AUGUSTINUS, Aurelius, biskop van Hippo

Confessionum libri XIII. Ingeleid en toegelicht door L. Verheijen e.a. 2e dr., Zwolle, N.V. Uitgewersmaatschappij, 1964.

AUGUSTINUS

Confessionum libri tredecim (MPL 32:659-868).

AUGUSTINUS

Contra academicos libri tres (MPL 32:905-958).

AUGUSTINUS

Contra Cresconium grammaticum Donatistam libri quatuor (MPL 43:445-592).

AUGUSTINUS

Contra duas epistolas Pelagianorum ad Bonifacium Romanae ecclesiae episcopum libri quatuor (MPL 44:549-638).

AUGUSTINUS

Contra epistolam Manichaei quam vocant fundamenti (MPL 42:173-518).

AUGUSTINUS

Contra Julianum haeresis Pelagianae defensorem libri sex (MPL 44:641-874).

AUGUSTINUS

Contra secundam Juliani responsionem imperfectum opus, sex libros complectens (MPL 45:1049-1608).

AUGUSTINUS

De civitate Dei (MPL 41; CSEL 40, 1:1-660; 40, 2:1-670; CCSL 47; 48:321-866).

AUGUSTINUS

De diversis quaestionibus LXXXIII liber unus (MPL 40:11-102).

AUGUSTINUS

De doctrina Christiana libri quatuor (MPL 34:15-122).

AUGUSTINUS

De fide et symbolo liber unus (MPL 40:181-198).

AUGUSTINUS

De Genesi contra Manichaeos libri duo (MPL 34:173-220).

AUGUSTINUS

De gratia et libero arbitrio ad Valentinum et cum illo monachos liber unus (MPL 44:881-912).

AUGUSTINUS

De haeresibus ad Quodvultdeum liber unus (MPL 42:21-50).

AUGUSTINUS

De haeresibus (CCSL 46:290-342).

AUGUSTINUS

De libero arbitrio libri tres (CCSL 29:209-321).

AUGUSTINUS

De officiis ministrorum libri tres (MPL 16:23-184).

AUGUSTINUS

De opere monachorum liber unus (MPL 40:547-582).

AUGUSTINUS

De ordine libri duo (MPL 32:977-1020).

AUGUSTINUS

De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum. Ad Marcellinum libri tres (MPL 44:109-200).

AUGUSTINUS

De Trinitate libri quindecim (MPL 42:819-1098).

AUGUSTINUS

De utilitate credendi ad Honoratum (MPL 42:65-92).

AUGUSTINUS

Enarrationes in Psalmos 1-50; 51-100; 101-150 (CCSL 38, 39, 40).

AUGUSTINUS

Enchiridion ad Laurentium sive De fide, spe et charitate liber unus (MPL 40:231-290).

AUGUSTINUS

Epistulae 31-123 (CSEL 34:1-746).

AUGUSTINUS

In Joannis Evangelium tractatus CXXIV (MPL 35:1379-1976).

AUGUSTINUS

Retractationum libri duo (MPL 32:583-656).

AUGUSTINUS

Sermones (MPL 38:23-1484; MPL 39:1493-2440; CCSL 41:1-633).

AUGUSTINUS

Soliloquiorum libri duo (MPL 32:869-904).

BASILIIUS MAGNUS

Homiliae 9 in Hexaameron (MPG 29:3-208).

BASILIIUS MAGNUS

Homilia in Psalmum (MPG 29:209-494).

BELLARMINUS, Robertus

Disputationum Roberti Bellarmini Politiani Cardinalis de controversiis christianaе fidei. Adversus huius temporis haereticos, quatuor tomis comprehensarum. Venetiis, Apud Societatem Minimam, 1603.

BEZA, Theodore

Ioannis Calvinii vita. Genève, Santandreas, 1575 (OC 21:119-172).

BUCER, Martin

Deutsche Schriften. Hrsg. von Robert Stupperich. Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1960 (bde.).

BUCER, Martin

Martini Bucer Opera Latina vol. 1. Publié par Cornelis Augustijn e.a. Leiden, Brill, 1982.

BULLINGER, Heynrych

De Scripturae Sanctae autoritate, certitudine, firmitate et absoluta perfectione deq. Episcoporum, qui verbi Dei Ministri sunt, institutione & functione, contra superstitionis tyrannidisq. Romanae antistiti, ad Sereniss. Angliae Regem Henrychum VIII. Tiguri, In Officina Froscho-

viana, 1538.

CALVINUS, Ioannes

Acta Synodi Tridentinae cum antidoto, 1547 (OC 7:365-506).

CALVINUS, Ioannes

Actes du procès de Michel Servet, 1553 (OC 8:721-872).

CALVINUS, Ioannes

Ad quaestiones Georgii Blandratae responsum (OC 9:321-332).

CALVINUS, Ioannes

Admonitio adversus Astrologiam quam iudiciariam vocant. Genève, Gerardus, 1549 (Tract. omnes 672-686).

CALVINUS, Ioannes

Adversus fanaticam et furiosam sectam libertinorum, qui se spirituales vocant, instructio, 1544 (Tract. omnes 501-539).

CALVINUS, Ioannes

Advertissement contre l'Astrologie qu'on appelle iudiciaire. Genève, Girard, 1549 (OC 7:509-542).

CALVINUS, Ioannes

Articuli facultatis Parisiensis cum antidoto (OC 7:1-44).

CALVINUS, Ioannes

Brevis admonitio Ioannis Calvini ad fratres Polonos, ne triplicem in Deo essentiam pro tribus personis imaginando, tres sibi deos fabricent. Genevae, ex officina Francisci Perrini, 1563 (OC 9:629-638).

CALVINUS, Ioannes

Brevis explicatio impietatum et triplicis perfidiae ac periurii Valentini Gentilis, de quibus cognovit Senatus Genevensis, ex actis publicis descripta: Confessio fidei edita in Italica ecclesia Genevae, 18 Maii anno 1558 (OC 9:385-389).

CALVINUS, Ioannes

Brevis responsio ad diluendas nebulonis cuiusdam calumnias quibus doctrinam de aeterna Dei praedestinatione foedare conatus est. Excudit Crispinus, 1557 (OC 9:253-266).

CALVINUS, Ioannes

Brieve instruction contre les Anabaptistes. Genève, Girard, 1544 (OC 7:45-142).

CALVINUS, Ioannes

Calumniae nebulonis cuiusdam, quibus odio et invidia gravare conatus est doctrinam Ioh. Calvini de occulta Dei providentia. Ioannis Calvini ad easdem responsio, 1558. Ex officina Conradi Badii (OC 9:269-318).

CALVINUS, Ioannes

Le catechisme de l'église de Genève; Catechismus ecclesiae Genevensis, hoc est formula erudiendi pueros in doctrina Christi. Argentorati, apud Wendelinum Rihelium, 1545 (OC 6:1-160).

CALVINUS, Ioannes
Catechismus sive christianae religionis institutio. Basel, Winter, 1538
(OC 5:313-362).

CALVINUS, Ioannes
Commentarii in Isaiam prophetam (OC 36:1-672; OC 37:1-454).

CALVINUS, Ioannes
Commentarii in librum Psalmorum, pars prior: Ps. I ad XC (OC 31:13-842).

CALVINUS, Ioannes
Commentarii in librum Psalmorum, pars posterior: Ps. XCI ad CL (OC 32:1-442).

CALVINUS, Ioannes
Commentarii in quinque libros Mosis (OC 23:13-622; OC 24:9-402).

CALVINUS, Ioannes
Commentarius in Acta Apostolorum (OC 48:1-574).

CALVINUS, Ioannes
Commentarius in Epistolam Pauli ad Colossenses (OC 52:77-132).

CALVINUS, Ioannes
Commentarius in Epistolam Pauli ad Ephesios (OC 51:137-240).

CALVINUS, Ioannes
Commentarius in Epistolam Pauli ad Galatas (OC 50:157-268).

CALVINUS, Ioannes
Commentarius in Epistolam Pauli ad Philippenses (OC 52:1-66).

CALVINUS, Ioannes
Commentarius in Epistolam Pauli ad Romanos (OC 49:1-292).

CALVINUS, Ioannes
Commentarius in Epistolam Pauli ad Timotheum I; II (OC 52:241-336;
52:337-396).

CALVINUS, Ioannes
Commentarius in Epistolam priorem ad Corinthios (OC 49:293-574).

CALVINUS, Ioannes
Commentarius in Epistolam secundam ad Corinthios (OC 50:1-156).

CALVINUS, Ioannes
Commentarius in Evangelium Ioannis (OC 47:1-458).

CALVINUS, Ioannes
Commentarius in librum Iosue (OC 25:417-570).

CALVINUS, Ioannes
Consensio mutua in re sacramentaria ministrorum Tigurinae ecclesiae et
D. Ioannis Calvini ministri Genevensis ecclesiae. Tiguri, ex officina
Rodolphi Wissenbachii (OC 7:689-748).

CALVINUS, Ioannes
Consilia: Responsio ad aliquot Laelii Socini Senensis quaestiones (OC
10, 1:160-165).

CALVINUS, Ioannes

Contre la secte phantastique et furieuse des Libertins qui se nomment spirituelz, 1545 (OC 7:145-248).

CALVINUS, Ioannes

De aeterna Dei praedestinatione, qua in salutem alios ex hominibus elegit, alios suo exitio reliquit. Item de providentia qua res humanas gubernat. Consensus pastorum Genevensis ecclesiae. Genève, Crispinus, 1552 (OC 8:249-366).

CALVINUS, Ioannes

De praedestinatione et providentia Dei (OC 1:861-902).

CALVINUS, Ioannes

De scandalis quibus hodie plerique absterrentur. Nonnulli etiam alienantur a pura Evangelii doctrina, 1550. Genevae, apud Ioannem Crispinum (OC 8:1-84).

CALVINUS, Ioannes

De vitandis superstitionibus, quae cum sincera fidei confessione pugnant. Genevae, 1549 (Tract. omnes 584-597).

CALVINUS, Ioannes

Defensio orthodoxae fidei de sacra Trinitate contra prodigiosos errores Michaelis Serveti Hispani: ubi ostenditur haereticos iure gladii coercendos esse, et nominatim de homine hoc tam impio iuste et merito sumptum Genevae fuisse supplicium. Robertus Stephanus, 1554 (OC 8:453-644).

CALVINUS, Ioannes

Defensio sanae et orthodoxae doctrinae de sacramentis eorumque natura vi fine usu et fructu: quam pastores et ministri Tigurinae ecclesiae et Genevensis antehac brevi consensionis mutuae formula, 1555 (OC 9:1-40).

CALVINUS, Ioannes

Defensio sanae et orthodoxae doctrinae de servitute et liberatione humani arbitrii adversus calumnias Alberti Pighii Campensis. Genevae, Per Ioannem Gerardum, 1543 (OC 6:225-404).

CALVINUS, Ioannes

Dilucida explicatio sanae doctrinae de vera participatione carnis et sanguinis Christi in sacra coena ad discutiendas Heshusii nebulas. Genève, Badius, 1561 (OC 9:457-524).

CALVINUS, Ioannes

Epistola Ioannis Calvini qua fidem admonitionis ab eo nuper editae apud Polonos confirmat. Genevae, Perrini, 1563 (OC 9:641-650).

CALVINUS, Ioannes

Epistolae duae de rebus hoc saeculo cognitu apprime necessariis. Basileae, Lasius et Platter, 1537 (OC 5:233-312).

CALVINUS, Ioannes

Harmonia ex tribus evangelistis composita, Matthaeo, Marco & Luca: adiuncto seorsum Iohanne, quod pauca cum aliis communia habeat cum Ioh. Calvini Commentariis. Genevae, Robertus Stephanus, 1555.

CALVINUS, Ioannes

Iacobi Sadoleti Romani cardinalis epistola ad senatum populumque Genevensem qua in obedientiam Romani Pontificis eos reducere conatur. Ioannis Calvini Responsio. Argentorati, per Wendelinum Rihelium, 1539 (OC 5:365-416).

CALVINUS, Ioannes

Impietas Valentini Gentilis detecta et palam traducta, qui Christum non sine sacrilega blasphemia deum essentiatum esse fingit, 1561. Genevae, Perrinus (OC 9:361-420).

CALVINUS, Ioannes

In evangelium secundum Iohannem commentarius. Genevae, 1555.

CALVINUS, Ioannes

In primum Mosis librum, qui Genesis vulgo dicitur commentarius. Genevae, Robertus Stephanus, 1554.

CALVINUS, Ioannes

Institutio:

Christianae religionis institutio totam fere pietatis summam et quidquid est in doctrina salutis cognitu necessarium complectens. Omnibus pietatis studiosis lectu dignissimum opus ad recens editum. Praefatio ad christianissimum regem Francia, qua hic ei liber pro confessione fidei offertur. Basileae, 1536 (OC 1:1-1118). BNUS, R100438.

CALVINUS, Ioannes

Institutio christianae religionis nunc vere demum suo titulo respondens. Cum indice locupletissimo. Argentorati, per Wendelinum Richelium, 1539. BNUS, R10218.

CALVINUS, Ioannes

Institutio christianae religionis nunc vere demum suo titulo respondens. Authore Ioanne Calvino. Ioannes Sturmius. Argentorati, per Wendelinum Rihelium, 1543. BNUS, R10401(1).

CALVINUS, Ioannes

Institutio christianae religionis nunc vere demum suo titulo respondens. Authore Ioanne Calvino. Ioannes Sturmius. Argentorati, per Wendelinum Rihelium, 1545.

CALVINUS, Ioannes

Institutio totius christianae religionis, nunc ex postrema authoris recognitione, quibusdam locis auctior, infinitis vero castigatior. Genevae, ex officina Ioannis Gerardi, 1550. BNUS, É12917.

CALVINUS, Ioannes

Institutio christianae religionis. Indices duo locupletissimi: alter rerum

insignium: alter vero locorum sacrae Scripturae qui in his Institutionibus obiter explicantur. Genevae, Robertus Stephanus, 1553.

CALVINUS, Ioannes

Institutio christianae religionis. Indices duo locupletissimi: alter rerum insignium: alter vero locorum sacrae Scripturae qui in his Institutionibus obiter explicantur. Genevae, Riverii fratres, 1554.

CALVINUS, Ioannes

Institutio christianae religionis, in libros quatuor nunc primum digesta, certisque distincta capitibus, ad aptissimam methodum: aucta etiam tam magna accessione ut propemodum opus novum haberi possit. Genevae, Robertus Stephanus, 1559. BNUS, E776.

CALVINUS, Ioannes

Institutio christianae religionis in libros quatuor nunc primum digesta, certisque distincta capitibus, ad aptissimam methodum: aucta etiam tam magna accessione ut propemodum opus novum haberi possit. Genevae, Antonius Rebulius, 1561.

CALVINUS, Ioannes

Institutio christianae religionis. Additi sunt nuper duo indices, ante ab A. Marlorato collecti: quorum prior res praecipuas, posterior in ea expositos copiosissime sacrae scripturae locos continent. Genevae, Perrinus, 1568.

CALVINUS, Ioannes

Instruction et confession de foy dont on use en l'église de Genève, 1537 (OC 22:33-74).

CALVINUS, Ioannes

Interim adultero-Germanum: cui adiecta est vera christianae pacificationis et ecclesiae reformandae ratio cum appendice, 1550 (OC 7:545-686).

CALVINUS, Ioannes

Iohannis Calvini commentarius in epistolam Pauli ad Romanos. Ed. T.H.L. Parker. Leiden, Brill, 1981.

CALVINUS, Ioannes

Libellus de coena Domini (Tract. omnes 1-13).

CALVINUS, Ioannes

L. Annaei Senecae Romani senatoris ac philosophi clarissimi libros duos de clementia ad Neronem Caesarem commentarii. Genevae, apud Petrum Santandream, 1597 (teks ook in OC 5:13-162).

CALVINUS, Ioannes

Ministrorum ecclesiae Genevensis responsio ad nobiles Polonos et Franciscum Stancarum Mantuanum de controversia mediatoris, 1561 (OC 9:345-358).

CALVINUS, Ioannes

Opera selecta, ed. Petrus Barth, G. Niesel. München, Kaiser, 1926-1962 (5 bde.).

CALVINUS, Ioannes

Opuscula: De animae immortalitate; contra Anabaptistas, Libertinos & Franciscum quendam; De vitandis superstitionibus; contra Pseudonico-demos & Consilia Phil. Melanchthonis, Martini Buceri, Petri Martyris & eiusdem Calvini, etiam conclusio & duae epistolae cum . . . indice & rerum & locorum sacrae Scripturae ab ipso Authore interpretatorum. Barbirius & Courteau, 1563.

CALVINUS, Ioannes

Opuscula omnia in unum volumen collecta; quibus accessit libellus nunc primum editus, De aeterna Dei praedestinatione, adversus Albertum Pighium Campensem & Georgium Siculum. Genevae, apud Gerardum, 1552.

CALVINUS, Ioannes

Ordonnances ecclésiastiques et autres. Articles concernant l'organisation de l'église et du culte a Genève proposés au conseil par les ministres le 16. Janvier 1537 (OC 10, 1:1-146).

CALVINUS, Ioannes

Petit traicté monstrant que c'est que doit faire un homme fidele . . . quand il est entre les papistes, 1543 (OC 6:537-588).

CALVINUS, Ioannes

Praelectiones in Daniele prophetam (OC 40:517-722; 41:1-304).

CALVINUS, Ioannes

Pro G. Farello et collegis eius adversus Petri Caroli calumnias defensio Nicolai Gallasii, 1545 (OC 7:289-340).

CALVINUS, Ioannes

Psychopannychia, 1534 (OC 5:165-232).

CALVINUS, Ioannes

Responsio ad Balduini convicta. Genevae, Crispinus, 1562 (OC 9:561-580).

CALVINUS, Ioannes

Responsum ad quaestiones Georgii Blandratae. Genève, 1558 (OC 9:321-332).

CALVINUS, Ioannes

Secunda defensio piae et orthodoxae de sacramentis fidei contra Ioachimi Westphali calumnias. Ex officina typographica Ioannis Crispini, 1556 (OC 9:41-120).

CALVINUS, Ioannes

Sermons sur le cantique du roi Ezechias (OC 35:525-580).

CALVINUS, Ioannes

Supplex exhortatio ad invictissimum Caesarem Carolum Quintum (De necessitate reformandae ecclesiae), 1543 (OC 6:453-534).

CALVINUS, Ioannes

Thesaurus epistolici Calviniani, tomus 1: epistolae ad annos 1528 – 1539

pertinentes; tomus 2: epistolae ad annos 1540-1544 pertinentes; tomus 3: epistolae ad annos 1545-1548 (Iun.) pertinentes; tomus 4: epistolae ad annos 1548 (Iul.)-1550 pertinentes; tomus 5: epistolae ad annos 1551-1553 pertinentes; tomus 6: epistolae ad annos 1554-1555 pertinentes; tomus 7: epistolae ad annos 1556-1557 pertinentes; tomus 8: epistolae ad annos 1558-1559 pertinentes; tomus 9: epistolae ad annos 1560-1561 (Septemb.) pertinentes; tomus 10: epistolae ad annos 1561 (Octob.-Decemb.) - 1563 (Ianuar.-April) pertinentes; tomus 11: epistolae ad annos 1563 (Mai-Decemb.) et 1564 pertinentes (OC 10,2:1-448; OC 11:1-830; OC 12:1-736; OC 13:1-684; OC 14:1-742; OC 15:1-914; OC 16:1-750; OC 17:1-716; OC 18:1-774; OC 19:1-730; OC 20:1-352).

CALVINUS, Ioannes

Tractatus theologici omnes. Genevae, Santandreas, 1597.

CALVINUS, Ioannes

Ultima admonitio ad Westphalum, 1557 (OC 9:137-252).

CAMERARIUS, Bartholomaeus Camerarius Beneventanus

De purgatorio igne dialogi duo. Romae, apud Antonium Bladum Impressorem Cameralem, anno MDLVII (1557).

CASSIODORUS, M. Aurelius

Historica ecclesiastica vocata tripartita, libri XII (MPL 69:879-1216).

CATO, Marcus Porcius

Marcus Porcius Cato on agriculture; Marcus Terentius Varro on agriculture. With an English translation by William Davis Hooper. Rev. by H.B. Ash. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1954 (LCL).

CHRYSOSTOMOS, S. Joannes

De incomprehensibili Dei Natura, I. Ejusdem de incomprehensibili, contra Anomoeios, absente episcopo (MPG 48:701-748).

CHRYSOSTOMOS, S. Joannes

In epistolam ad Ephesios commentarius (MPG 62:9-176).

CICERO, Marcus Tullius

De finibus bonorum et malorum ad Brutum (1-5) *in* M. Ciceronis Opera ad optimas editiones collata; Studiis Societatis Bipontinae, vol. 10, Biponti ex Typographia Societatis, 1781.

CICERO, Marcus Tullius

De finibus bonorum et malorum libri quinque. Io. Nicolaus Madvigius recensuit et enarravit. Hildesheim, Olms, 1963.

CICERO, Marcus Tullius

De natura deorum libri tres. With introduction and commentary, by Joseph B. Mayor. Cambridge, The University Press, 1891.

COCHLAEUS, Ioannes

De Interim. Brevis responsio Ioan. Cochlaei, ad Prolixum convitiorum & calumniarum librum Ioannis Calvini, 1549.

COCHLAEUS, Ioannes

De libero arbitrio hominis, adversus locos communes Philippi Melanchthonis, libri duo, 1525.

COCHLAEUS, Ioannes

De sacris reliquiis Christi et sanctorum eius. Brevis contra Ioannis Calvini calumnias & blasphemias responsio, 1549.

COCHLAEUS, Ioannes

Ioannis Calvini in acta Synodi Tridentinae censura & eiusdem brevis confutatio, circa duas praecipue calumnias; Elenchus capitulorum e sex libris D. Conradi Bruni, De concilio Universali. Apud S. Victorem Prope Moguntiam, ex officina Francisci Behem Typographi, 1548.

CYPRIANUS, Thascius Caecilius, biskop van Karthago
De lapsis (CSEL 3,1:237-264).

CYPRIANUS, Thascius Caecilius

Operum pars prima – epistolae (MPL 4:191-438).

CYRILLOS Alexandrinus

De sancta et consubstantiali Trinitate (MPG 75:657-1124).

DAMASCENUS, Joannes

De fide orthodoxa; Expositio accurata fidei orthodoxae libri IV (MPL 94:789-1228).

DENZIGER, Henricus

Enchiridion symbolorum; definitionum et declarationum de rebus fidei et morum. Ed. Iohannes Bapt. Umberg. Ed. 26, augmentata. Friburgi Brisgoviae, Herder, 1947.

DIOGENES, Laertius

Lives of eminent philosophers. With an English translation by R.D. Hicks, vol. 2. London, Heinemann, 1950 (LCL).

ECK, Johannes

Enchiridion locorum communium adversus Martinum Lutherum. Coloniae, 1532.

ECK, Johannes

Enchiridion locorum communium adversus Martinum Lutnerum & alios hostes ecclesiae. Coloniae, Birckmanni, 1597.

EPIPHANIOS, biskop van Salamis

Adversus octoginta haereses opus quod inscribitur Panarium sive Arcula (MPG 41:173-1200; 42:9-832).

EPIPHANIOS

Epistola ad Io. Ierosolymitanum ab Hier. versa. Hieronymus, Ep. 51.9 (CSEL 54:411).

ERASMUS, Desiderius

De libero arbitrio (EOO 9:1215-1248).

ERASMUS, Desiderius

Enchiridion militis Christiani saluberrimis praeceptis refertum (EOO

5:1-66).

EUSEBIUS, martelaar van Samosata

Historia ecclesiae (MPG 20).

FRIEDBERG, Aemilius

Corpus iuris canonici. Ed. Lipsiensis secunda post Aemilii Ludovici Richteri. Instruxit Aemilius Friedberg. Graz, Akademische Druck und Verlagsanstalt, 1955 (2 bde.).

GREGORIUS Magnus

Registri epistolarum libri XIV (MPL 77:441-1402).

GREGORIUS Theologus, aartsbiskop van Konstantinopel (Gregorius van Nazianze)

Orationes (MPG 36:9-664).

HERMINJARD, A.L

Correspondance des Réformateurs dans les pays de langue française. Genève, 1866-1897 (9 bde.).

HILARIUS van Poitiers

De Trinitate libri duodecim (MPL 10:25-472).

HILARIUS van Poitiers

Liber de synodis, seu De fide orientalium (MPL 10:479-546).

HORATIUS, Quintus Flaccus

Opera, interpretatione & notis illustravit Ludovicus Desprez. Londini, Bathurst e.a., 1576.

HORATIUS, Quintus Flaccus

Quinti Horatii Flacci satirarum et epistolarum et De arte poetica libri. With English notes, by A.J. Maclean. London, Bell, 1894.

IRENAEUS, biskop van Lyon

Detectionis et eversionis falso cognominatae agnitionis, seu Contra haereses libri quinque (MPG 7,1:433-1118; MPG 7,2:1119-1226).

ISIDORUS van Seville

De ortu et obitu patrum (MPL 83:129-156).

JOSEPHUS, Flavius

Flavius Josephus with an English translation by H.J. Thackeray, I: The life; Against Apion. London, Heinemann, 1956 (LCL).

JUSTINIANUS, Flavius Anicius

Corpus juris civilis, ed. P. Krueger. Berlin, 1928.

JUSTINUS Martyr

Apologia prima pro Christianis ad Antoninum Pium (MPG 6:327-442).

JUSTINUS Martyr

De monarchia (MPG 6:311-326).

JUSTINUS Martyr

Dialogus cum Tryphone Judaeo (MPG 6:471-800).

LACTANTIUS, Lucius Caecilius Firmianus

De opificio Dei vel formatione hominis liber ad Demetrianum audi-

torem suum(MPL 7:9-76).

LACTANTIUS, Lucius Caecilius Firmianus

Divinae Institutiones (MPL 6:111-822; CSEL 19,1; 19,2).

LACTANTIUS, Lucius Caecilius Firmianus

Liber ad Donatum Confessorem, de mortibus persecutorum (MPL 7:190-276).

LACTANTIUS, Lucius Caecilius Firmianus

Liber de ira Dei, ad Donatum (MPL 7:79-148).

LUCRETIUS, Carus Titus

De rerum natura libri sex. Edidit Adolphus Brieger. Lipsiae, Teubner, 1899.

LUCRETIUS, Carus Titus

De rerum natura with an English translation by W.H.D. Rouse. Revised with new text, introduction, notes and index, by Martin Ferguson Smith. Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1975 (LCL).

LULLIUS, Raimund

Opera latina 118: Liber de praedicatione. Ed. A.S. Flores. Palmae Maioricarum, 1963.

LUTHER, Martin

De servo arbitrio, 1525 (WA 18:600-787).

MANSI, Joannes Dominicus

Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1960-1961 (53 bde.).

MELANCHTHON, Philippus

Christianis an liceat litigare in luditio. Haganoae, Secerius, 1529.

MELANCHTHON, Philippus

De arte dicendi declamatio. Haganoae, Secerius, 1531.

MELANCHTHON, Philippus

Dispositio orationis in epistolam Pauli ad Romanos. Haganoae, Secerius, 1529.

MELANCHTHON, Philippus

Dispositio orationis in epistolam Pauli ad Romanos. Impressum Vitebergae, Cluz, 1530.

MELANCHTHON, Philippus

Historiae quaedam recitatae inter publicas lectiones (CR 20:519-632).

MELANCHTHON, Philippus

In Psalmos aliquot Davidicos Philippi Melanchthonis enarrationes doctissimae. Haganoae, Secerius, 1528.

MELANCHTHON, Philippus

Loci communes theologici, iam postremo recogniti & aucti per Philippum Melanchthonem. Accessit locorum tam communium quam Scripturae, obiter declaratorum, rerum quoque ac verborum in his memorabilium, triplex index. Basileae, 1546.

MELANCHTHON, Philippus

Loci communes (1521); Loci praecipui theologici (1559). Ed. H. Engel-land, in Melanchthons Werke in Auswahl II. Ed. R. Stupperich, Gütersloh, Berthelsmann, 1952 (ook in CR 21, ed. Bretschneider, Loci theologi-
gici).

MELANCHTHON, Philippus

Oratio Philip. Melanchthonis dicta ab ipso cum decerneretur gradus magisterii D. Andrea V. Vinclero Uratisla & aliis quibusdam bonis & doctis viris, 1535.

MELANCHTHON, Philippus

Sententiae veterum aliquot scriptorum de coena Domini, bona fide recitatae. Vitebergae, 1530.

MINUCIUS Felix

Octavius *In* Tertullian: Apology; De Spectaculis, with an English tr., by T.R. Clover; Minucius Felix, with an English translation by Gerald H. Randall, based on the unfinished version by W.C.A. Kerr. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1966, LCL (kyk MPL 3:239 vir Latynse teks).

MORUS, Alexandrus (red.)

Calvinus oratio Genevae habita pro more Academiae ac Rectoris munere in qua vir amplissimus H. Grotius refellitur. Accessit Calvini ad Lutherum epistola nondum edita; cum aliis nonnullis. Genevae, Apud Philippum Gamonetum, 1548.

OSIANDER, Andreas (Hosemann)

An filius Dei fuerit incarnandus, si peccatum non introvisset in mundum; De imagine Dei quid sit. Ex certis et evidentibus sacrae scripturae testimoniis, et non ex philosophicis et humanae rationis cogitationibus, deprompta explicatio. Monteregio, Prussiae, 1550.

PETRUS LOMBARDUS

Sententiarum libri quatuor (MPL 192:519-964).

PIGHIUS, Albertus

Apologia Alberti Pighii Campensis adversus Martini Buceri calumnias, quas & solidis argumentis, & clarissimis rationibus confutat. Parisiis, Apud Gulielmum Richardum, 1543.

PIGHIUS, Albertus

De libero hominis arbitrio & divina gratia, libri decem, nunc primum in lucem edit; Singulorum argumenta librorum, per singula capita, post Epistolam praeliminarem explicita invenies cum indice locupletissimo. Coloniae, Ex officina Melchiorii Novensiani, 1542.

PLATO

The Phaedo of Plato. Ed. with introduction, notes, and appendices by R.D. Archer-Hind. London, Macmillan, 1894.

PLATO

Plato's Republic; the Greek text. Edited with notes and essays by B. Jowett and Lewis Campbell. Oxford, Clarendon, 1894.

PLATO

Platonis Opera. Recognovit brevis adnotatione critica instruxit Ioannes Burnet. Tomus IV. Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1962 (5 bde.).

PLATO

Plato with an English translation 1. Euthyphro, Apology, Crito, Phaedo, Phaedrus, by Harold North Fowler and an introduction by W.R.M. Lamb. London, Heinemann, 1953 (LCL).

PLATO

The Theaetetus of Plato; with translation and notes, by Benjamin Hall Kennedy. Cambridge, The University Press, 1894 (LCL).

PLUTARCHUS

De Iside et Osiride *in* Plutarch's Moralia, with an English translation by Frank Cole Babbitt, vol. 5 (351C-438E). London, Heinemann, 1957 (LCL).

PLUTARCHUS

De sollertia animalium *in* Plutarch's Moralia, with an English translation By Harold Cherniss and William C. Helmbold, vol. 12 (920A-999B). London, Heinemann, 1957 (LCL).

QUINTILIANUS, Marcus Fabius

Institutionis oratoriae libri duodecim. Recognovit brevis adnotatione critica instruxit M. Winterbottam. Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1970 (2 bde.).

SADOLETUS, Iacobus

Iacobi Sadoleti Romani cardinalis epistola ad Senatum populumque Genevensem, qua in obedientiam Romani Pontificis eos reducere conatur. Lugduni, Gryphius, 1539.

SENECA, Lucius Annaeus

Ad Lucilium epistolae morales; with an English translation by Richard M. Gummere. Vol. I. London, Heinemann, 1953 (LCL).

SENECA, Lucius Annaeus

De Beneficiis *in* Moral essays, with an English translation by John W. Basore, vol. 3. London, Heinemann, 1958 (LCL).

SENECA, Lucius Annaeus

Naturales quaestiones. With an Eng. translation by Thomas H. Corcoran. London, Heinemann, 1971 (LCL).

SERVET(US), Michael (Michel)

Christianismi Restitutio, 1553.

SERVET, Michael (Michel)

De Trinitatis erroribus libri septem. Alias Reves ab Aragonia Hispanum

1531.

SERVET, Michael (Michel)

Dialogorum de Trinitate libri duo; De iusticia regni Christi capitula quatuor, 1532.

SERVET, Michael (Michel)

Epistolae triginta ad Ioannem Calvinum Gebennensium concionatorem (OC 8:645-720).

SMYTH, Richard

De infantium baptismo, contra Ioannem Calvinum, ac de operibus supererogationis, & merito mortis Christi, adversus eundem Calvinum & eius discipulos. Lovanni, apud Bogardum, sub Bibliis aureis, 1562.

SMYTH, Richard

De missae sacrificio, succincta quaedam enarratio, ac brevis repulsio praecipuorum argumentorum, quae Philippus Melanchthon, Joannes Calvinus et alii sectarii obiecerunt adversus illud, & purgatorium. Quae iam denuo excusa prodeunt, longe pleniora & locupletiora. Accessit epistola ad lectorem, docens quae ecclesia sit nobis tuto sequenda, hoc infoelici seculo. Lovanii, apud Bogardum, sub Bibliis aureis, 1562.

STATIUS, Publius Papinius

Stattius with an English translation by J.H. Mozley, I. Silvae, Thebaid. I-IV. London, Heinemann, 1955 (LCL).

TERTULLIANUS, Quintus Septimus Florens

Adversus Marcionem libri quinque (CCSL 1:441-726).

TERTULLIANUS, Quintus Septimus Florens

Adversus Praxean (CCSL 2:1159-1205).

TERTULLIANUS, Quintus Septimus Florens

De anima. Ed. with introd. and commentary, by J.H. Waszink. Amsterdam, Meulenhoff, 1947.

TERTULLIANUS, Quintus Septimus Florens

De praescriptione haereticorum (CCSL 1:187-224).

TERTULLIANUS, Quintus Septimus Florens

Q. Sept. Florentis Tertulliani libros de praescriptione haereticorum adversus Praxean. Ed. J.N. Bakhuizen van den Brink. Hagae Comitum, Sumptibus D.A. Daamen Societatis editricis, 1546.

TERTULLIANUS, Quintus Septimus Florens

De Testimonio animae (CCSL 1:175-183).

THOMAS van Aquino

S. Thomae Aquinatis Summa theologiae. Cura et studio Petri Caramello. Taurini, Marietti, 1948 (4 bde.).

VERGILIUS, Publius Maro

Aeneid, book six. Ed. with introd. notes and vocabulary, by H.E. Gould and J.E. Whiteley. London, Macmillan, 1958.

VERGILIUS, Publius Maro

P. Vergilii Maronis Opera. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit R.A.B. Mynors. Oxonii, Clarendon, 1969.

VICENTIUS Lirinensis

Commonitorium primum (MPL 50:637-678).

WESTPHAL, Ioachim

Collectanea sententiarum divi Aurelii Augustini. Addita est confutatio vindicans a corruptelis plerosq. locos quos pro se ex Augustino falso citant sacramentarii. Ratisponae, ex officina Carbonis, 1555.

WESTPHAL, Ioachim

Confutatio aliquot enormium mendaciorum Ioannis Calvini, secuturae Apologiae adversus eius furores premissa a Ioachimo Vuestphalo ministro Ecclesiae apud Hamburgenses. Ursellis, Nicolaus Henricus, 1558.

WOLTERS, Albrecht

Der heidelberger Katechismus in seiner ursprünglichen Gestalt. Hrsg. nebst der Geschichte seines Textes im Jahre 1563. Bonn, Marcus, 1564.

XENOPHON

Memorabilia Socrates. Ed. with introductions and notes by A.R. Cluer. London, Macmillan, 1880.

DIE BYBEL EN BYBELKONKORDANSIES

BIBLIA MUNSTERIANA

Hebraica Biblia latina planeque nova Sebast. Munsterio tralatione, post omnes omnium hactenus ubivis gentium aeditiones evulgata . . . Basileae, 1546 (6 bde.).

BIBLIA sacra iuxta vulgatam versionem. Red. et brevi apparatu instruxit, Robertus Weber Osb. Editio altera emendata. Stuttgart, Württembergische Bibelanstalt, 1975 (2 bde.).

BIBLIA Veteris ac Novi Testamenti, summa fide ac studio singulari cum aliorum doctissimorum interpretum, tum vero in primis S. Pagnini ac Fr. Vatabli opera ita ex Hebraeis Graecisque fontibus expressa, & latinitate donata veterum insuper codicum aliquot collatione emendata, ut nihil relictum sit quod a pio & sacrae lectionis studiose desiderari posse videatur. Basileae, per Thomam Guarinum, 1564.

BIBLIA Veteris Testamenti cum duplici translatione vetere et nova Pagnini adnotationibus Vatabli copiosissimis. Tom. 1, 2. Robertus Stephanus, 1557.

DIË BYBEL

Dit is die ganse Heilige Skrif wat al die kanonieke boeke van die Ou en Nuwe Testament bevat. Oorgesit uit die oorspronklike tale (naslaanuitgawe). Kaapstad, Bybelgenootskap van Suid-Afrika, 1957.

NOVUM D.N. Iesu Christi Testamentum. Latina iam olim a Veteri interprete, nunc denuo a Theodoro Beza versum: cum eiusdem annotati-

onibus, in quibus ratio interpretationis redditur. Genevae, Robertus Stephanus, 1556.

STARKS, Arthur E.

Concordance supplement for the inspired version of the holy Scriptures. Independence, Missouri, Herald Publishing House, 1962.

STUTTGARTER Biblisches Nachschlagewerk; Anhang zur Stuttgarter Jubiläumsbibel mit erklärenden Anmerkungen. Stuttgart, Privileg. Württemb. Bibelanstalt, 1955.

SEKONDÊRE BRONNE

BALKE, W.

Calvijn en de doperse radikalen. 2e dr. Amsterdam, Bolland, 1977.

BATTLES, Ford Lewis

An analysis of the Institutes of the Christian religion of John Calvin, by Ford Lewis Battles, assisted by John Walchenbach. Pittsburgh, Pittsburgh Theological Seminary, 1970 (2 bde.).

BATTLES, Ford Lewis

Calvin: Institutes of the Christian religion. Ed. by John T. McNeill. Tr. and indexed by Ford Lewis Battles. Philadelphia, Westminster Press, 1977 (2 bde.).

BATTLES, Ford Lewis & Hugo, André Malan

Calvin's commentary on Seneca's De clementia. Ed. and tr. by Ford Lewis Battles and André Malan Hugo. Leiden, Brill, 1969.

BENOIT, Jean-Daniel

Jean Calvin; Institution de la religion chrestienne. Publ. par Jean-Daniel Benoit. Paris, Librairie Philosophique Vrin, 1957-1963 (5 bde.).

BETTENSON, Henry S.

Documents of the Christian church, selected and ed. by Henry Betten-son. (Repr.) London, Oxford University Press, 1954.

BEVERIDGE, Henry

Institutes of the Christian religion by John Calvin. Tr. by Henry Beveridge, Grand Rapids, Mich., Eerdmans Pub. Co., 1979 (2 bde.).

BLANCKENBERG, N.A.

Vergilius: Van wapens en 'n man; Versvertaling van die Aeneis. Durbanville, Boschendal, 1980.

BLANCKENBERG, N.A.

Vergilius: landelike poësie; Bucolica, Georgica 'n versvertaling. Pretoria, Haum, 1975.

BOHATEC, Josef

Budé und Calvin; Studien zur Gedankenwelt des französischen Frühhumanismus. Graz, Böhlau, 1950.

BRUCE, F.F.

Tradition old and new. Grand Rapids, Mich., Zondervan Publishing

house, 1970.

CADIER, Jean

Sadolet et Calvin (*Regards Contemporains sur Jean Calvin. Actes du colloque Calvin, Strasbourg, 1964*). Paris, Presses Univ. de France, 1965.

CALVINUS Ecclesiae Doctor

Die Referate des Congrès International de Recherches Calviniennes ... vom 25. bis 28. September 1978 in Amsterdam. Hrsg. von W.H. Neuser. Kampen, Kok, 1978.

CALVINUS Reformator

His contribution to Theology, Church and Society. Potchefstroom, PU for CHE, 1982.

CALVINUS Theologus

Die Referate des Congrès Européen de recherches Calviniennes; European Congress on Calvin Research; Europäischen Kongresses für Calvinforschung vom 16. bis 19. September 1974 in Amsterdam. Hrsg. von W.H. Neuser. Neukirchen Vluyn, Neukirchener Verlag, 1976.

CALVYN, Johannes

Recueil des opuscules, c'est à dire, Petits Traictez de M. Jean Calvin. Genève, Stoer, 1611.

CATECHISMUS oder christlicher Unterricht wie der in Kirchen und Schulen der Churfürstlichen Psaltz getrieben wirdt. Heydelberg, Mayer, 1563.

DANKBAAR, Willem F.

L'office des docteur chez Calvin. *Regards Contemporains* 1965, 102 – 126.

DOUMERGUE, Emile

Calvijn en Genève. Amsterdam, Kirchner, 1907.

DOUMERGUE, Emile

Calvijn in het strijdperk. Amsterdam, Kirchner, 1904.

DOUMERGUE, Emile

Calvijs jeugd, jongelingsjaren, omzwervingen, bekeering en eerste optreden als reformator. Vert. door W.F.A. Winckel. Amsterdam, Kirchner, 1903.

ECCLESIA docens, pauselijke documenten voor onze tijd. Dei verbum. Dogmatische constitutie over de goddelijke openbaring. In de plechtige zitting van het tweede Vaticaans Oecumenisch Consilie van 18 November 1965. Goedgekeur en afgekondigd. Hilversum, Gooi & Sticht, 1966.

ECK, John

Enchiridion of commonplaces of John Eck. Against Luther and other enemies of the Church. Translated chiefly from the Ingelstadt Edition of 1541 as collated with the editions of 1529 and 1532 by F.L. Battles. Grand Rapids, Mich., Calvin Theological Seminary, 1978.

FAZY, Henri (red.)

Procès de Jacques Gruet. Procédures et documents du XVIe siècle (1546 – 1547). Genève, Imprimerie Centrale Genevoise, 1886: Extrait des Mémoires de l'Institut.

FAZY, Henri (red.)

Procès de Jérôme Bolsec. Genève, Georg Libraire de l'Institut 1868: Extrait du tome X des Mémoires de l'Institut Genevois 1865.

FAZY, Henri (red.)

Procès de Valentin Gentilis et de Nicolas Gallo (1558) publié d'après les documents originaux. Genève, Ziegler, 1878: Extrait du Tome XIV des Mémoires de l'Institut National Genevois.

GEISELMANN, Josef Rupert

Die heilige Schrift und die Tradition. Zu den neueren Kontroversen über das Verhältnis der heiligen Schrift zu den nichtgeschriebenen Traditionen. Freiburg, Herder, 1962.

HARKNESS, G.

John Calvin the man and his ethics. New York, Holt & Co. Inc., 1931.

HENRY, P.

Het leven van Johannes Calvijn, den grooten hervormer. Uit het Hoogduitsch vert. en met aant. verm. Ten dele bewerkt door P.J.L. Huët. Rotterdam, Van der Meer & Verbruggen, 1847.

HOLY book and holy tradition; international colloquium held in the Faculty of Theology, University of Manchester. Ed. by F.F. Bruce and E.G. Rupp. Manchester, Manchester University Press, 1968.

HUGHES, P.E.

Jacques Lefèvre D'Étaples (ca 1455-1536). Calvin's forerunner in France. *Calvinus Reformator*, 17,93-108 (Potchefstroom, PU vir CHO, 1982).

HULSHOF, Abraham

Geschiedenis van de doopsgezinden te Straatsburg van 1525 tot 1557. D. Theol., Univ. v. Amsterdam. Amsterdam, Clausen, 1977.

KELLY, J.N.D.

Early Christian doctrines, 5th ed. London, Black, 1977.

KIRCHENORDNUNG

Wie es mit der christlichen Lehre, heiligen Sacramenten, und allerley andern Ceremonien in meines gnedigen Herrn/Herin Otthainrichen Psalzgrauen bey Rhein/Hertzogen inn Nidern und Obern Bairn u. Fürstenthumb gehalten wirt, 1543.

MOOI, R.J.

Het kerk- en dogmahistorisch element in de werken van Johannes Calvijn (With summary in English). Wageningen, Veenman & Zonen, 1965.

MORAN, Gabriel

Scripture and tradition; a survey of the controversy. New York, Herder &

Herder, 1963.

NEUSER, Wilhelm

Dogma und Bekenntnis in der Reformation . . . *in*: Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte. Unter Mitarbeit von Gustav-Adolf Benrath u.a. Hrsg. von Carl Andresen, 2.Band: Die Lehrentwicklung in Rahmen der Konfessionalität. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1980.

PANNIER, Jacques

Jean Calvin Épître au roi avec introduction et notes. Paris, Fischbacher, 1927.

PARKER, T.H.L.

John Calvin: a biography. London, Dent, 1975.

PARKER, T.H.L.

The shadow and the sketch. *Calvinus Reformator*, 142-148.

PARTEE, Charles

Calvin and classical philosophy. Leiden, Brill, 1977.

PATOIR, L.

Geschiedenis van het Concilie van Trente, naar het Fransch van L.F. Bungener. Met bijvoegselen en aanteekeningen van den schrijver, in het oorspronkelijke niet voorkomende. Eerste deel. Zutphen, Thieme, 1848.

PENNING, Louwrens

Het leven van Johannes Calvijn en zijn tijd; aan het Nederlandsche volk verhaald. 2e dr. Rotterdam, Bredée (s.j.).

PETER, Rodolphe et Rott, Jean

Exposition Jean Calvin. *Regards Contemporains*, 1965, 288-315.

PETER, R. en ROTT, J. (reds.)

Les lettres à Jean Calvin de la collection Sarrau. Publiées avec une notice sur Claude et Isaac Sarrau par Rodolphe Peter et Jean Rott. Paris, Presses Universitaires de France, 1972.

REID, W. Stanford

The present significance of Calvin's view of tradition. Redhill, Surrey, Sovereign grace union, 1966.

ROTT, Jean

Documents Strasbourgeois concernant Calvin. *Regards Contemporains*, 1965, 28-73.

SCHNEWEIS, Emil

Angels and demons according to Lactantius. D. Theol. Thesis. Washington, D.C., The Catholic University of America Press, 1944.

SCHAFF, Philip

The creeds of the Greek and Latin churches. With translation. London, Hodder and Stoughton, 1877.

SCHAFF, Philip

The creeds of Christendom, with a history and critical notes. 4th ed.

revised and enlarged, vol. 3: The evangelical Protestant creeds, with translations. New York, Harper, 1919.

SIMPSON, H.W.

Calvyn se kategismus in Afrikaans vertaal. Potchefstroom, Potchefstroomse Teologiese Publikasies, 1981.

SKYDSGAARD, Kristen E. en Vischer, Lukas (reds.)

Untersuchung einer theologischen Kommission. Zürich, EVZ-Verlag, 1963.

SIZOO, A.

Johannes Calvijn, Institutie of Onderwijzing in de Christelijke godsdienst. Uit het Latijn vertaald. 8ste dr. Delft, Meinema, 1931 (3 bde.).

STUPPERICH, Robert

Calvin und die Confession des Paul Volz. *Regards Contemporains*, 1965, 17-27.

TRINKAUS, Charles

In our image and likeness; humanity and divinity in Italian humanist thought, vol. 2. London, Constable, 1970.

VAN DER HAAR, J.

Het geestelijke leven bij Calvijn, de onbekende Calvijn. 2e dr. Utrecht, De Banier, 1960.

VAN DER WALT, B.J.

From Noyon to Geneva; a pilgrimage in the steps of John Calvin (1509-1564). Potchefstroom, PU for CHE, 1979.

WENDEL, François

Calvin; the origins and development of his religious thought. Translated by Philip Mairet. London, Collins, 1963.

LEKSIKOLOGIESE BRONNE

CORPUS Christianorum continuatio mediaevalis

Lexicon latinitatis medii aevi, praesertim ad res ecclesiasticas investigandas pertinens. Turnholt, Brepols, 1925.

DU FRESNE, C. (du Cange)

Glossarium mediae et infimae latinitatis, 3 vol., 1678.

DU CANGE, D.

Glossarium mediae et infimae latinitatis. Editio nova aucta pluribus verbis aliorum scriptorum a Léopold Favre. Paris, 1937 -1938.

FORCELLINI, Aegidius

Totius latinitatis lexicon. Seminarii Patavini Alumni Lucubratum et in hac editione novo ordine digestum. Amplissime auctum atque emendatum adjecto insuper altera quasi parte Onomastico totius latinitatis cura et studio doct. Vincentii De-Vit. Prati, 1858-1875.

DICTIONNAIRE usuel Quillet Flammarion; par le texte et par l'image.
Ed. Quillet Flammarion. Paris, 1963.

LEWIS, Charlton T. and SHORT, Charles

A Latin dictionary, founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary. Rev., enl. and in great part rewritten. Oxford, Clarendon, 1879, impr. 1958.

LIDDELL, Henry George

A Greek-English lexicon, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott. Rev. and augm. by Henry Stuart Jones, e.a. Oxford, Clarendon, 1968.

THE OXFORD Classical dictionary

Ed. by M. Cary, e.a. With the assistance of H.J. Rose, e.a. Oxford, Clarendon, 1964.

DIE RELIGION in Geschichte und Gegenwart

Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. 3. völlig neu bearbeitete Aufl. in Gemeinschaft mit H.F. v. Campenhaus e.a. Tübingen, Mohr, 1957.

SCHÜTZ, Ludwig

Thomas-Lexikon; Faksimile-Neudruck der zweiten sehr vergrößerten Aufl. Stuttgart, Frommanns Verlag, 1958.

THESAURUS Linguae Latinae

Editus auctoritate et consilio Academiarum quinque Germanicarum Berolinensis Gottingensis Lipsiensis Monacensis Vindobonensis. Lipsiae, Teubner, 1900 (14 bde.).

VERKLARENDE Handwoordeboek van die Afrikaanse taal.

F.F. Odendal e.a. Johannesburg, Perskor, 1981.

ENSIKLOPEDIEë

CAMBRIDGE MEDIAEVAL HISTORY

Cambridge, University Press, 1911-1936 (8 bde.).

CHRISTELIJKE ENCYCLOPEDIE

onder red. van F.W. Grosheide en G.P. van Itterzon Red. sekr. J Overduin. Kampen, Kok, 1956 - 1961 (6 bde).

DÖLGER, Franz Joseph

Antike und Christentum; Kultur- und religionsgeschichtliche Studien. 2. Aufl. Münster Verlag, Aschendorff, 1929 - 1936 (5 bde.).

ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA

London, Enc. Brit. Ltd., Benton, 1963.

ENCYCLOPAEDIA OF RELIGION AND ETHICS

Ed. by James Hastings, with the assistance of John A. Selbie. New York, Scribner, 1908-1922.

ENSIKLOPEDIE VAN DIE WÊRELD

Stellenbosch, Albertijn, 1971-1977 (10 bde.).

LEXIKON für Theologie und Kirche

Begründet von Michael Buchberger. 2. völlig neu bearbeitete Aufl. unter Michael Buchberger und Eugen Seiterich. Hrsg. von Josef Höfer und Karl Rahner. Freiburg, Herder, 1957 (10 bde.).

MEYERS KONVERSATIONS-LEXIKON

Eine Enzyklopädie des allgemeinen Wissens. 4. gänzlich umgearbeitete Aufl. Leipzig, Verlag des Bibliographischen Instituts, 1890-1910 (22 bde.).

NEW CATHOLIC ENCYCLOPEDIA

An international work of reference on the teachings, history, organization and activities of the Catholic Church and on all institutions, religions, philosophies and scientific and cultural developments affecting the Catholic Church from its beginning to the present. Prepared by an editorial staff at the Catholic University of America. New York, McGraw Hill, 1967 (15 bde.).

THE NEW ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, MACROPAEDIA.

Chicago, Benton, 1943-1973 (20 bde.).

THE NEW ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, MICROPAEDIA

Ready reference and index. Chicago, Benton, 1963-1973 (10 bde.).

PAULY, August Friedrich von

Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. Hrsg. von Georg Wissowa. Stuttgart, Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1893-1913 (83 bde.).

REALENCYKLOPÄDIE für protestantische Theologie und Kirche. Hrsg. von D. Albert Hauck. Leipzig, Hinrichs'sche Buchhandlung 1896 - 1913 (24 bde.).

REALLEXIKON für Antike und Christentum

Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt. In Verbindung mit Franz Joseph Dölger und Hans Lietzmann und unter besonderer Mitwirkung von Jan Hendrik Waszink und Leopold Wenger, hrsg. von Theodore Klauser. Stuttgart, Hiersemann, 1950 (bde.).